

T.C.

İSTANBUL AREL ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Medya ve Kültürel Çalışmalar Anabilim Dalı

TÜRK KÜLTÜRÜ'NÜN

AVRUPA'DAKİ ETKİLERİ VE TÜRK KIRMIZISI

Yüksek Lisans Tezi

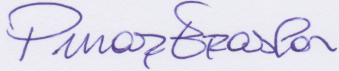
DURAN ŞAHİN

T.C.
İSTANBUL AREL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ
TEZLİ YÜKSEK LİSANS SINAV TUTANAĞI

24/05/2017

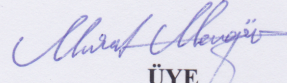
Enstitümüz Medya ve Kültürel Çalışmalar Yüksek Lisans Programı öğrencilerinden 115120125 numaralı **Duran ŞAHİN** "İstanbul Arel Üniversitesi Lisansüstü Eğitim - Öğretim ve Sınav Yönetmeliği"nin ilgili maddesine göre hazırlayarak, Enstitümüze teslim ettiği tezini, Yönetim Kurulumuzun **01.02.2017** tarih ve **2017/02** sayılı toplantısında seçilen **28.02.2017** tarihinde Sefaköy Yerleşkesinde toplanan biz jüri üyeleri huzurunda savunmuş ve kendisine düzeltme verilmiştir. Aday, "**Türk Kültürünün Avrupa' da ki Etkileri ve Türk Kırmızısı**" adlı düzeltilmiş tezini Sefaköy Yerleşkesinde toplanan biz jüri üyeleri huzurunda, ilgili yönetmeliğin **39. maddesi gereğince (60)** dakika süre ile aday tarafından savunulmuş ve sonuçta adayın tezi ~~oyeokluğu/oybirliği~~ ile **Kabul veya Red** kararı verilmiştir.

İşbu tutanak, 3 nüsha olarak hazırlanmış ve Enstitü Müdürlüğü'ne sunulmak üzere tarafımızdan düzenlenmiştir.

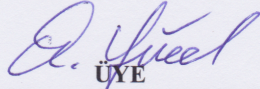
DANIŞMAN

PROF.DR PINAR ERASLANYAYINOĞLU

ÜYE

YARD.DOÇ.DR. MURAT MENGÜ

ÜYE

YRD.DOÇ. ALI ALTAN YÜCEL

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum “**TÜRK KÜLTÜRÜ’NÜN AVRUPA’DAKİ ETKİLERİ VE TÜRK KIRMIZI**” başlıklı bu çalışmanın, bilimsel ahlak ve geleneklere uygun şekilde tarafımdan yazıldığını, yararlandığım eserlerin tamamının kaynaklarda gösterildiğini ve çalışmanın içinde kullanıldıkları her yerde bunlara atıf yapıldığını belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

Tarih ve İmza

Duran ŞAHİN

ONAY

Tezimin kağıt ve elektronik kopyalarının İstanbul Arel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım:

Tezimin/Raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.

Tezim/Raporum sadece İstanbul Arel yerleşkelerinden erişime açılabilir.

Tezimin/Raporumun 10 yıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin tamamı her yerden erişime açılabilir.

[28.06.2017]

Duran ŞAHİN

ÖZET
TÜRK KÜLTÜRÜ'NÜN
AVRUPA'DAKİ ETKİLERİ VE TÜRK KIRMIZISI

Duran ŞAHİN

Yüksek Lisan Tezi, Medya ve Kültürel Çalışmalar Anabilim Dalı

Danışman: Prof. Dr. Pınar Eraslan YAYINOĞLU

Mayıs, 2017 - 93 sayfa

Başka bir kültürle herhangi bir şekilde karşılaşmadan, tanışmadan, alış-veriş yapmadan, savaşmadan varlığını sürdürme gelmiş bir kültürden söz etmek pek mümkün değildir; özellikle Türkler gibi hareket halindeki bir toplum için. Türkler bu tarihi yolculukta, Çin, Hint, İran, Roma medeniyetiyle temas etmiştir. Dahası, Çin, Hint, İran, Roma topraklarında savaşmış, tanışmış, kalmış, yaşamış, imar etmiş, hükmetmiştir. Zorunlu ya da gönüllü temas; tanışıklığı ve ister istemez etkileşimi beraberinde getirmiştir.

Türkler, kuşkusuz bu yolculuk öncesi ve sırasında edindiği birikimi günlük hayatın bir parçası haline getirerek ayakta kalmış, nihayetinde sahip olduğu kültürel donanımla 15., 16. ve 17. Yüzyıllarda dünyada Prof. Dr. Halil İnalçık'ın dediği gibi "Prestij Toplum" haline gelmiştir. Haliyle prestij toplumun ürettiği "Prestij Kültür" Avrupa'da kolayca yayılma zemini bulmuştur. Türk Dünyası ile Avrupa devletleri arasında temas noktaları Osmanlı Devleti eliyle, onun Avrupa içlerine sokulmasından sonra çarpıcı bir biçimde artmıştır. Osmanlı maddi kültürü Avrupa içlerinde, kendi kültürünü tebaasına dayatma politikası olmamasına rağmen yayılma zemini bulmuştur.

Osmanlılar daha çok, doğu ile batının tarıma dayalı medeniyetlerinin çeşitli kültürel elemanlarının uzun mesafeler arasında aktarılmasını sağlayan ortamı yaratmışsalar da tarım dışı istisnaları yok değildir ve az da sayılmaz. Nesilden nesile kültürel aktarımın bir çıktısı olan, kimya ve tekstil sektörüyle doğrudan ilgili "Türk Kırmızısı" olgusu gibi.

Yüzyıllarca nesilden nesile aktarılan Türk Kırmızıısı boyama usulü 17. Yüzyılda Osmanlı topraklarında boyanan pamuklunun haslığı ve parlaklığı nedeniyle Avrupalı tüccarların dikkatini çekmiştir. Aynı yüzyılda Avrupa, Hindistan gibi pamuk üretim merkezlerinde sömürgeler edinmiş, pamuktan ucuz ve hafif kumaş elde etme yöntemlerini geliştirmiş, üretimini arttırmış, pamuğun kullanımını yaygınlaştırma çabaları bir yüzyıl boyunca sürmesine rağmen istenilen pazar yakalanamamıştır. Sebebi ise kolonilerdeki dikim alanlarından Avrupa'daki kumaş fabrikalarına taşınan pamuğun istenilen kalitede boyanamamasıdır. Avrupalı tüccarlar bunun için Bursa'da üretilen, talebin artmasıyla Edirne ve İzmir'e taşınan Türk Kırmızıısı'nın üretim aşamalarına dikkat kesilmiş, önce formülü sonra da Türk boya ustalarını Avrupa'ya taşımaya başlamışlardır. Bu endüstriyel casusluk gayretleri netice vermiş, kısa zamanda bugünkü Fransa, İngiltere, Almanya, İsviçre ve Hollanda'da Türk Kırmızıısı boyama fabrikaları açılmıştır. Bu merkezlerde üretilen Türk Kırmızıısı kumaşlar Türk Kırmızıısı markasıyla tüm dünyaya satılmıştır.

Milli kültürümüzün önemli bir çıktısı olan Türk Kırmızıısı'nın Avrupa'daki tarihsel varlığı ve uygulanışı kuşkusuz, 17. Yüzyılda pamuk üretiminin yaygınlaşmasıyla, tekstil sektörüyle, kimya bilimiyle, endüstri devrimiyle doğrudan ilgilidir.

Anahtar Kelimeler: Türk, Kültür, Etkileşim, Türk Kırmızıısı.

ABSTRACT
THE EFFECTS OF TURKISH CULTURE IN EUROPE AND TURKISH RED
Duran ŞAHİN

Master's Thesis, Media and Cultural Studies Department

Supervisor: Prof. Dr. Pınar Eraslan YAYINOĞLU

May, 2017 - 93 pages

It is hardly possible to talk about a culture that has continued its existence without encountering , meeting, exchanging, combating with another culture; especially for a society in motion like the Turks. " Turks have slowly swayed to Western Central Asia, Mavera, and from there they swayed to Khorasan , Iran and in a some way to Syria and finally to Anatolia and Balkans; in a very slow, very moderate, very gradual way . Moreover Chinese, Indian, Iranian, Roman civilizations were in contact with the Turks on this historic journey. The Turks combated, met, stayed, lived, built and dominated over the lands of China, India, Iran, and Rome. Voluntary or compulsory contact has brought the acquaintance and interaction with itself.

Turks certainly had survived this adventure by making the accumulation of pre- and post-journeys as part of everyday life, and eventually with the cultural facilities they had. And in the 15th, 16th and 17th Century, as Prof. Dr. Inalcık said, they became "Prestige Society" in the world . The Prestige Culture produced by the Prestij community had easily found its spreading area in Europe. The points of contact between the Turkish world and the European states increased dramatically after the Ottoman Empire expanded into Europe.

The Ottomans and more, the agricultural civilization of East and West which enables it to be transferred across long distances with the various cultural elements of the environment created, although non-agricultural there are exceptions and it's not just you. With an output of cultural transfer from generation to generation, chemical and textile industry is directly related to the "Turkish red" such as the phenomenon of. Turkish red painting method which has transferred for generations from generations through centuries attracted the attention of European traders due to the brightness and quality of the cotton dyed in the 17th century. In the same century, Europe had colonies at India which had cotton production lines; improved methods of obtaining cheap and light fabrics from cotton; increased production but failed to catch the desired market despite the efforts of spreading the use of cotton had continued century around. The reason is that in the colonies the plantation area is transported to the factory paint of the desired quality of cotton fabric in Europe.

European merchants had for paid attention to the production stages of Turkish Reds, which were produced first in Bursa and and moved to Edirne and İzmir by the reason of demand increase . They first started to get the recipe and then carried the Turk paint masters to Europe.

This Industrial spying efforts, this sequel gave, In the near future, Turkish red-dyeing factories were opened in today's France, England, Germany, Switzerland and

Holland. Turkish red fabrics produced in these centers have been sold to the all over the world under the brand name of Turkish Red.

An important output of our national culture, which is undoubtedly the historical Turkish presence in Europe and the implementation of Turkish red, which is undoubtedly directly related to with the widespreading production of cotton in 17th century, the textile industry, the science of chemistry, the industrial revolution.

Keywords: Turkish Cultur, Interaction, Turkey Red

ÖNSÖZ

Bilinenin aksine, son dönem çalışmalar göstermiştir ki Osmanlılar klasik dönemde çağdaşı Avrupa devletlerinden transferine ihtiyaç duyacakları herhangi bir bilgi ya da teknolojik yenilik görmemiştir. Osmanlı tarihçileri, Avrupa'dan bilgi ve teknoloji transferinin hasıl olduğu dönem olarak 18.Yüzyıl ve sonrasını işaret etmektedir. İstisnaları olsa da, kısmen 18. Yüzyıl ve öncesi, maddi kültür ve bilim-teknoloji transferi Osmanlı'dan çıkacak şekilde tek taraflıdır.

Bu çalışma kültürlerarası etkileşimde aracı gruplar vesilesiyle doğrudan Avrupa topraklarına götürülen maddi kültür elemanlarını hassaten Türk Kırmızısı'nı konu almaktadır. Çalışmada Tekstil ve Moda, Çini, Çiçek ve Hububat, Kahve, Halı, Silah ve Teknolojisi, Müziğin dışında "Boya" başlığı ve özellikle onlardan biri olan Türk Kırmızısı'nın Avrupa'da gerisinde bıraktığı kültürel izleri ülke ülke ortaya koymayı amaçlamıştır. Bu izler dönemin medyasına yansımış "Türk Kırmızısı" markalı ürünler İngiliz, Avusturalya, İskoçya ve Almanya'da çıkan gazetelerde boy göstermişlerdir.

Tezin hazırlanması sırasında Fransızca, İngilizce, Flemenkçe, Almanca, Rusça, Yunanca taramalar ve çeviriler yapan Esra Aydın, Mustafa Öztürk, Ayşen Yılmaz, Murat Aslan, Osman İlder, Feyza Çelikleş, Şaziye Özcan'a, Fransa'da araştırmalarım sırasında bana eşlik eden Sadun Özkaya'ya, Almanya'da Serdar Donbay'a özellikle yardımları için teşekkür ederim.

Umuyorum ki Türk Kırmızısı'nın Avrupa'daki tarihsel varlığı ve uygulandığı yeni nesiller üzerinde olumlu ve motive edici etkiler doğuracaktır.

İSTANBUL 2017

Duran ŞAHİN

KISALTMALAR LİSTESİ

BOA	Büyük Osmanlı Arşivleri
NHM	Nederlandsche Handel Maatschappij
UTR	United Turkey Red Co.

GİRİŞ

Türk Kültür ve Uygarlık Tarihi, Türk Bilim ve Sanat Tarihi, Türk Tekstil Tarihi yazıcılığında, her üç disiplinle de doğrudan ilgili olan “Türk Kırmızısı”nın bir inceleme konusu olarak ele alındığına rastlanmamaktadır. Türk Kırmızısı’nın formülü, formülün dünyaya yayılması, dünya tekstil sektörü için önemi, boyanın üretim aşamalarının kısaltılma arzusu ve kimya bilimine katkısı, Avrupa menşeli pazarlama stratejisi ve bu stratejide dönemin medyasının rolü, Avrupa’da üretimin gerisinde bıraktığı maddi ve kültürel izler iyi etüt edildiğinde görülecektir ki Türk Kırmızısı’nın sıralanan disiplinlerdeki yokluğu büyük eksikliklerdir. “Türk Kültürü’nün Avrupa’daki Yansımaları” ve benzer içerikteki kültürel çalışmalara bu tezle ilk kez yeni bir alt başlık açılmıştır. Tekstil ve Moda, Çini, Çiçek ve Hububat, Kahve, Halı, Silah, Müzik’in yanı sıra bu alanda yapılan araştırmalara “Boya” maddesi bu tezle eklenmiş, bununla kalınmamış “Boya” maddesi açılmış, iki Türk Mavisini bir Türk Sarısı özetlenmiş Türk Kırmızısı’nın detaylarına inilmiştir.

Türk Kırmızısı’nın Avrupa’da gerisinde bıraktığı maddi ve kültürel izlere dair taranan dış kaynaklarda görülmüştür ki; Fransa, Almanya, İngiltere, İskoçya, Hollanda, İsviçre, Yunanistan ve Rusya kendi tarih yazıcılığının ilgili disiplinlerinde, özellikle kimya ve tekstil tarihlerinde Türk Kırmızısı’na geniş başlıklar açmışlar, kendi kültür araştırmalarında Türk Kırmızısı’nın kendi kültürlerine katkısını ayrı ayrı ortaya koymuşlardır.

Bu tez, ayrıca, ortaya konulan çalışmaların aksine, tüm Avrupa’yı ve Amerika’yı genel hatlarıyla ele alması itibariyle bir ilki teşkil etmektedir. Bu tür bir çalışmanın bu vakte kadar yapılamamasının muhtemel nedenlerinden biri, birden çok dilde (Fransızca, İngilizce, Flemenkçe, Almanca, Rusça, Yunanca, Osmanlı Türkçesi) literatür taramasını zorunlu kılması ve etki sahasının coğrafi büyüklüğü olarak gösterilebilir.

Tez, günümüzde genel kabul görmüş bir görüşe, dünyada Osmanlı ilerleyişinin durması ile birlikte Türklerin dünya bilim, kimya, tekstil sanayi ve kültürüne 1700’lü yıllardan sonra katkı sunamadığı anlayışına istisna teşkil edecek bir

araştırmayı ortaya koyacaktır. Farklı dillerde literatürün taranması, ilgili bulguların ülke ülke bir araya getirilmesi ile Türk Kırmızıası üzerine bütüncül bir görünüm çizilmeye çalışılacaktır.

Tezin sonuç bölümünde madde madde sıralanacak saptamalar ile Türklerin dünya kültür ve bilim yaşamına kalıcı katkılar sunmaya 18. yüzyıl içerisinde de devam ettiği gösterilmeye çalışılacaktır.

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
Özet	I
Abstract	III
Önsöz	V
Kısaltmalar Listesi	VI
Giriş	VII

BÖLÜM 1: KÜLTÜR KAVRAMI

1.1. Kültür Kavramının Tanımı	1
1.2. Kültürün Evrensel Öğeleri ve Maddi Kültür	2
1.3 Kültür - İletişim İlişkisi	3
1.4 Kültürler Arası İletişim	4

BÖLÜM 2: TÜRK KÜLTÜRÜ'NÜN AVRUPA'DAKİ ETKİLERİ

2.1. Kültürel Etkileşim ve Prestij Kültür	6
2.2. Kültürlerarası İletişimde Aracı Gruplar	8
2.2.1. Osmanlı Topraklarında Yabancılar	8
2.2.2. Avrupa Topraklarında Türkler	10
2.2.2.1. Türk Hizmetçiler ve Ustalar	11
2.2.2.2. Tüccarlar	12
2.2.2.3. Esir Osmanlılar	13
2.2.2.4. Türk Forsalar	14
2.2.2.5. Türk Askerler ve Asker Yardımı	15
2.2.3. Osmanlı'dan Avrupa'ya Taşınan Maddi Kültür Unsurları	16
2.2.3.1. Tekstil ve Moda	17
2.2.3.2. Çini	19
2.2.3.3. Çiçek ve Hububat	20
2.2.3.4. Kahve	20
2.2.3.5. Halı	21
2.2.3.6. Silah	22
2.2.3.7. Müzik	23

2.2.3.8. Boya	24
2.2.3.8.1. Çivit Mavisi (Türk Mavisi)	25
2.2.3.8.2. Turkuaz (Türk Mavisi)	25
2.2.3.8.3. Sarı	26
2.2.3.8.4. Türk Kırmızısı	26

BÖLÜM 3:

KÜLTÜREL ETKİLEŞİMİN EKONOMİK BOYUTU VE TÜRK KIRMIZISI

3.1 Renkli ve Baskılı Pamukluların Tekstil Sektörü için önemi	27
3.2 Pamuk Baskısı Üzerine 17. Yüzyılda Yazılan Metinler	30
3.3 Pamuk Baskısı ve Boyama Bilgisinin Menşei	32
3.4 Anadolu'dan Bilginin Yayılışı ve Kültürel Etkileşimde Tüccarların Rolü	34
3.5 Türk Kırmızısının Avrupa'da Gerisinde Bıraktığı Kültürel İzler	35
3.5.1 Fransa	36
3.5.2 İngiltere ve İskoçya	45
3.5.3 Almanya	63
3.5.4 Hollanda	69
3.5.5 İsviçre	72
3.5.6 Amerika ve Diğer Ülkeler	73
3.6. Genel Değerlendirme	82

SONUÇ

KAYNAKÇA

ÖZGEÇMİŞ

BÖLÜM 1:

KÜLTÜR KAVRAMI

1.1 Kültür Kavramının Tanımı

Dilbilimciler kelimenin kökenini Latince ikamet etmek, yetiştirmek, korumak gibi anlamları olan “Colere” kök sözcüğünden gelen “Cultura” olduğunu belirtirler. (Williams, 2005; 107). Colere; işlemek, onarmak, inşa etmek, bakım ve özen göstermek, ekip biçmek iyileştirmek, eğitmek vb. anlamları içerir. Ancak bu fiilden üretilen “Cultura” terimi, ilk kez tarımsal etkinlikleri nitelemekte kullanılmıştır. Romalılar “Cultura” terimini doğada kendiliğinden yetişen bitkilerden ayırmak üzere, insan emeği ve eliyle tarlada ekilerek yetiştirilen bitkileri adlandırmakta kullanmışlardır (Özlem, 2000; 142).

XVI. yüzyıldan itibaren kelimenin anlamı insan gelişimini de içine alacak biçimde genişlemiştir. Ancak kelimedeki en can alıcı değişim, anlamına yüklenen soyut kavramlardan sonra gerçekleşmiştir. Bu değişim sürecine dair kesin bir tarih verilmemekle birlikte (Williams, 2005; 107), kimi çalışmalarda kültür teriminin, insanın yetiştirilmesi, işlenmesi, eğitilmesi anlamında ilk kez kullananların Romalı filozoflar Cicero ve Horatius olduğu belirtilmektedir (Özlem, 2000; 142). Cicero tarafından “*Cultura Animi*” şeklinde kullanılan terim insan nefsinin terbiyesi anlamına gelmektedir ve kültür kelimesi aynı anlamıyla insanın gerekli bilgileri edinerek akıl yürütme, belli ilkelere göre davranma, nefesine hakim olma, kişilik sahibi olma hali için bugün de kullanılmaktadır (Özlem, 2000; 142).

Kültür kelimesinin soyut anlamda kullanımı ile ilgili olarak literatürde başka görüşler de bulunmaktadır. Buna göre, “Culture” sözcüğü ilk olarak Voltaire tarafından, insan zekâsının oluşumu, gelişimi, geliştirilmesi, yüceltilmesi anlamında kullanılmıştır. Bu kullanımın ardından Almancaya geçen sözcük 1793 tarihli bir Alman dili sözlüğünde “Cultur” olarak yer almıştır (Moles,1983; 1). Bir diğer çalışmada ise kültür kelimesinin soyut anlamlı kökeninin Aydınlanma Çağı’na dayandığı ifade edilmekte, kavramın ilk kez 1718’de *Dictionnaire de l’Academie Française*’de yer aldığı ve genellikle “sanat kültürü”, “yazın kültürü”, “bilim

kültürü” gibi bir tamlayıcılarla beraber kullanıldığı ileri sürülmüştür (Oğuz, 2011;126).

UNESCO tarafından düzenlenen Dünya Kültür Politikaları Konferansı Sonuç Bildirgesi’nde yer alan kültür tanımına göre “en geniş anlamıyla kültür; bir toplumu ya da toplumsal bir grubu tanımlayan belirgin maddi, manevi, zihinsel ve duygusal özelliklerin bileşiminden oluşan bir bütün ve sadece bilim ve edebiyatı değil, aynı zamanda yaşam biçimlerini, insanın temel haklarını, değer yargılarını, geleneklerini ve inançlarını da kapsayan bir olgudur” (UNESCO, 1982). Tylor’dan beri kültürlerle ilgili yapılan tanımlar sayıca çoğalmıştır. 1952’de iki antropolog -A.L. Kroeber ve Clyde Kluckhohn – literatürü tarayarak 162 adet kültür tanımı ortaya çıkarmışlardır. bu ölçüde fazla olması, kültürün soyut bir kavram olması ve tanımlamayı yapan kişinin, kültürü kendi uzmanlık alanının sınırları içinde ele almak isteğidir. Fakat bu durum kültürle ilgili tanımlamaların temel yada ortak noktalara sahip olmasını engellemez. Kültür bir toplumun üyesi olarak bireylerin paylaştıkları temel değer, inanç ve davranış normlarını içerir. Bir başka deyişle kültür; insanın yaptığı, yarattığı ve nesilden nesile aktardığı örüntülerin bütünüdür. İster ilkel ister uygar olsun bütün insan topluluklarında kültür var ola gelmiştir. Kültürün var olması için insanların belirli esaslara göre bir araya gelmeleri gerekir. Yani, kültür ile toplum yan yanadır. Ancak, toplumu oluşturan fertler sayıca önemli değildir. Küçük bir kabilenin kendine özgü bir kültürü olduğu gibi, çok kalabalık topluluklarında bir kültürü vardır (Susar, 2005; 2).

Kültür kavramı, özetle bir toplumun üyesi olarak insanların sahip oldukları, düşündükleri ve yaptıkları her şey olarak tanımlanabilir. İnsanların sahip oldukları her şey maddesel eşyaları, düşündükleri ise fikirleri ve yaptıkları davranış modellerini ifade etmektedir. Marx ise; kültürü “doğanın yarattıklarına karşılık, insanoğlunun yarattığı her şey” şeklinde tanımlamaktadır (Güvenç, 2002; 96).

1.2. Kültürün Evrensel Öğeleri ve Maddi Kültür

İnsanın biyolojik ve sosyal bir çok ihtiyacı vardır. Bir grubun üyesi olarak birey, ihtiyaçlarını bu topluluk içinde gidermek durumundadır. Farklı toplumların bireyleri olan üyelerin, ihtiyaçlarını gidermek üzere ortaya koyduğu maddi ve

manevi ürünler birbirinden farklı olabilir. Bununla beraber, büyüklüğü ne olursa olsun, bir kültür oluşturmuş her sosyal toplulukta dereceleri farklı olmakla birlikte çeşitli ihtiyaçları karşılamak üzere oluşturulmuş benzer kültür öğelerine rastlanabilir. Bütün bu topluluklarda rastlayabileceğimiz bu ortak kültür öğelerine kültür evrenselleri demek mümkündür (Susar, 2005; 4).

Maddi kültür ise; bir toplumun sahip olduğu teknik ve fiziki değerlerden meydana gelmektedir. Bu değerler içinde, yalnızca insan eliyle yapılmış olanlar vardır, yani doğal çevrede var olan öğeler bu değerler içinde yer almamaktadır. Ayrıca, maddi kültür, ekonomik sonuçları, yani toplumun düzenlediği ekonomik faaliyetleri de kapsamaktadır (Erdoğan, 199; 129).

Sanayileşmiş bir toplumda yaratılan maddi kültür öğeleri ile küçük bir kabile toplumunda yaratılan maddi kültür öğeleri birbirinden farklıdır. Ancak bu fark, her ikisinde de bu yaratımların belirli ihtiyaçları yerine getirmek üzere üretildiği gerçeğini değiştirmez. Örneğin, barınmak veya korunmak amacıyla ortaya konmuş maddi öğeler, nitelik ve estetik anlamda farklı olabilir. Yine sanayileşmiş ortamlarda ekonomik faaliyetler ve bunların uzantıları oldukça çeşitlenmişken, Papua Yeni Gine’de yaşayan bazı topluluklarda hala değiş-tokuş faaliyetleri ekonomiye damgasını vurmaktadır. Sonuç olarak estetik düzeyi ve kalitesi ne olursa olsun, her toplulukta barınma vb. karşılık verecek yapıtlara ve çeşitli derecelerde varlığını sürdüren ekonomik faaliyetler kaçınılmazdır (Susar, 2005; 5).

1.3. Kültür - İletişim İlişkisi

Hall’a göre “Kültür iletişim, iletişim de kültür”dür. Ancak Birdwhistell bu görüşe tamamen katılmadığını bildirerek kültür ve iletişimin, kalıplaşmış, karşılıklı bağlantının tanımlanmasıyla ilgili yöntemin iki farklı yönünü gösteren kavramlar olduğunu belirtmektedir. Birdwhistell’e göre, kültür yapıyı ifade ederken, iletişim süreç üzerinde yoğunlaşmıştır (Tanrıbilir ve Şen, 2005; 131).

İletişim bir bütün olarak insan hayatını kapsar ve insanların birbirleriyle ilişki kurmasında, düşüncelerin dil aracılığıyla, yani ortak bir kodla karşılıklı olarak aktarılmasını sağlar. Bir dil, konuşulduğu toplumun kültürünü kendi içinde

barındırdığı için, iletişim kavramının kültürden ayrı ve salt ondan ibaret bir şekilde ele alınması doğru değildir. İletişim ve kültür iç içedir ve birbirine kenetlenmiştir, bundan ötürü aynı toplumda yaşayan iki bireyin karşılıklı düşünce akışını fiilen gerçekleştirebilmesi, diyalogun her iki katılımcısının da o dile yansıyan toplumsal ortak değerler ve duyuşlarının aynı biçimde algılanması sayesinde olacaktır ve böylece iletişim becerisi ya da diyalog anlamlı bir şekilde gerçekleşmiş olacaktır. Bundan hareketle dilin ait olduğu toplumun kültürünü kendi içinde barındırması ve iletişim kanalı olarak kendisinin görev alması bu üç kavramın birbirleriyle güçlü bir bağ içerisinde olduğunu gösterir. Dolayısıyla, kültürle iletişimin ilişkisi yadsınamaz bir gerçektir. Şu halde bu kavramların ilişkisi şöyle açığa kavuşturulabilir. En basit haliyle David Acker'a göre iletişim, mesajın temel bir bağ oluşturduğu olaylar zinciri olarak düşünülebilir. Bu zincir gönderici ile (mesajın kaynağı) mesajı alanı (mesajı yorumlayan) birbirine bağlamaktadır (Birkner, 2001; 59).

Sonuç olarak iletişim çeşitli kanallar aracılığıyla alıcı ile gönderen arasında gerçekleşen bir ileti gönderme sürecidir. İletişim belirli bir bağlamda, belirli bir fiziki ortamda ve sosyal ilişkiler ağı içinde gerçekleşir. Dolayısıyla iletişim sürecinin hangi bağlamda oluştuğunu dikkate alarak incelemek gerekir. Bağlam, etkileşim sürecine katılan insanların iletişim davranışlarını belirler. Duruş ve oturuştan, kullanılan dile, konuşma üslubuna kadar iletişimin bütün bileşenleri sürecin gerçekleştiği bağlama göre değişir. Bütün kültürlerde hangi bağlamda hangi iletişim davranışının beklendiği ve hoş karşılandığı belirlidir (Kartarı, 2001; 21).

İletişim ve Kültür karşılıklı olarak birbirini etkiler. Kültür bireylerin nasıl iletişim kuracaklarını da belirler. Kültür sistemi dilin birincil yer tuttuğu bir anlam verme sistemidir. Kültür sistemleri toplumu akrabalık gruplarından, kavimlere, feodal lordlara ve devletlere kadar örgütlenme yollarıdır. Örgütlenme yolları kültürün öğrenilmesi, öğretilmesi ve üretilmesi biçimleri olarak açıklanabilir. Buna göre gruplar, sınıflar, kavimler, devletler kültürel bağlamda farklılık gösterir (Erdoğan, 2002; 132).

1.4 Kültürler Arası İletişim

Farklı kültürlerle mensup insanlar arasında etkileşim ve anlam aktarımları, yabancıların algılanması, açıklanması ve kültürel farklılıkların gözetilmesi gibi

konuları inceleyen disiplinler arası bir bilim dalıdır. İnsanlar, yaşamları boyunca; kendilerini oluşturan toplum içerisinde ya da bu toplumdaki bağımsız olarak gerek kişilerarası gerekse aracılanmış, ulusal, uluslararası, kitlesel, dolaylı, tek taraflı ve/veya karşılıklı, hiyerarşik ve asimetric, kişisel veya kamusal iletişime girerler. Bununla beraber, farklı kültürlerle mensup olan bireyler diğerleri ile etkileşimde bulunurken kendi bireysel özellikleri ile yaşadıkları ortam ve koşullar içerisinde kazandıkları sosyo kültürel özelliklerini yansıtır. Kültürlerarası iletişimi diğer iletişim süreçlerinden ayıran tek farkı farklı kültürler arasında olmasıdır. Bunun sonucunda kültürlerarası iletişim, farklı kültürlerden insanların ortak değerler ürettiği sembolik bir süreçtir (Soydaş, 2010; 12).

Erdoğan Kültürlerarası İletişimi “kültürel birimler arası olan iletişim” olarak açıklar. Erdoğan’a göre: “Kültür bir birim olarak görüldüğünde ve bu birimlerin içine de kültürün üreticisi olan insanlar yerleştirildiğinde farklı kültürel birimler arasındaki ilişki ve ilişkinin yürütülmesini sağlayan kültürlerarası iletişim olduğu fark edilir” (İrfan Erdoğan, 2005; 154).

Oskay (1993:345) ise “farklı toplumsal sınıfların iletişim biçimlerinin farklı oluşu, insanlar arasındaki dil ve düşünme yeteneklerinin farklı oluşu, toplumlarda kitle iletişiminin bazı iletişim kuramcılarının deyimleriyle iletişim blokajlarıyla karşılaşması bireyde görünen fakat bireysel boyutları aşan sorunlar olduğunu” belirtir.

Kartarı’nın kültürlerarası iletişim tanımı sürece odaklıdır. Kartarı (2001:22-23); “Kültürlerarası iletişim sürecinde, bireysel-psikolojik koşullar, kültürlerin sosyo- kültürel nitelikleri, farklı kodlama biçimleri, algı ve yorumlama kalıpları önemli faktörler olarak rol oynar. Kültürlerarası iletişim, farklı kültürlerle mensup iki ya da daha fazla insan aynı çevrenin parçaları olarak etkileşim kurduğunda ve mevcut etkileşime katılanlar için ya rekabet ya da iş birliği istendiğinde ortaya çıkar” demektedir.

BÖLÜM 2:

TÜRK KÜLTÜRÜ'NÜN AVRUPA'DAKİ ETKİLERİ

2.1. Kültürel Etkileşim ve Prestij Kültür

Bir kültür unsuru kendi iç değeri dolayısıyla yayılmaz, onu taşıyan fert veya toplumun prestiji esastır. İncalcık'a göre Osmanlı'nın dünyada 'Prestij Kültür'ü temsil ettiği yıllar 1699'da biter. Sonrasında, Osmanlı'nın batının bilim ve sosyo-kültürel unsurlarını kabulü başlamaktadır (İncalcık 2003; 1050). Mustafa Özel ise tarihi daha erkene çekerek "1453-1553 yılları arasında Avrupa'da Osmanlı Devleti'nden hem korkuluyor, hem de Osmanlı Devleti askeri ve siyasi kurumları taklit edilecek bir üstün sistem olarak algılanıyordu" demektedir (Özel, 2000; 28).

1699 öncesinde, Osmanlı Devleti, toplumun karşılaştığı teknik ve entelektüel problemlerin çözümünde ve ihtiyaç duyduğu temel fikri hususlarda aradığı cevapları, sahip olduğu eğitim sisteminde ve kendi bilim çevresinde bulmaktaydı. Klasik dönemde çağdaşı Avrupa devletlerinden transferine ihtiyaç duyacağı her hangi bir bilgi ya da teknolojik yenilik görmüyordu (İhsanoğlu, 1992; 121).

Osmanlı'nın, kuruluşundan 1699'a kadar olan dönemde Batıya karşı sergilediği tavır aynı zamanda sahip olduğu özgüvenin karşılığıdır. Türkler kendilerini her bakımdan Avrupa'dan üstün kabul etmekteydiler. Kültürü, sanatı, mimarisi, harp teknolojisi, donanması, zengin maden yatakları, ticaret yollarına hakimiyeti Osmanlı Devletini Avrupa'ya karşı üstün kılmaktadır. İlber Ortaylı(2015; 189); "Türkler çok yavaş, çok ölçülü, çok kademeli olarak Batı Orta Asya'ya, Maverünnehir'e, oradan Horasan ve İran'a yavaş yavaş Suriye'ye sarkıyorlar. Nihayet Anadolu ve Balkanlar. Koca bir kavmin binlerce kilometreyi üç asır içinde geçtiğini düşünün. Bu tarihi değiştirmez de ne yapar ?" demektedir. Türkler bu tarihi yolculukta Çin, Hint, İran, Roma medeniyeti ile temas etmiştir. Zorunlu ya da gönüllü temas; tanışıklığı ve ister istemez etkileşimi beraberinde getirmiştir. Türkler kuşkusuz bu yolculuk öncesi ve sırasında edindiği birikimi hayata geçirmeyi başararak ayakta kalmış, nihayetinde sahip olduğu kültürel donanımla 15.,16. ve 17. yüzyıllarda dünyada İncalcık'ın dediği gibi "Prestij Toplum" haline gelmiştir. Prestij toplumun ürettiği Prestij kültür Avrupa'da kolayca

yayıma zemini bulmuştur. Avrupa devletlerinin, Osmanlı üstünlüğünün sırlarını bu nedenle öğrenme kaygısında olduğu görülmektedir. İstanbul'a yapılan sık elçi ziyaretleri, daha sonraları seyahatnamelere dönüşmüştür. Diğer diplomatik raporların yanı sıra elçilerin yayınlanmış gözlemleri Türklerin yaşamı ve kültürünü Avrupa'ya taşımıştır.

1583 yılında, Sir William Harborne, Osmanlı başkentine yalnız Levant Kumpanyası'nın mümessili olarak değil, Kraliçe I. Elizabeth'in elçisi sıfatıyla gönderilmiştir. I. Elizabeth'in Harborne'dan yerine getirmesini istediği siyasi ve diplomatik vazifelerinin yanı sıra önemli başka görevleri de vardır. Türkiye de her çeşit kumaş ve kumaş üretim aşamaları tetkik edilmeli, kumaşları maviye boyamakta kullanılan çivit otunun tohumu, boyanın nasıl hazırlandığı sorusunun yanıtı İngiltere'ye getirilmelidir. Kraliçe I. Elizabeth, Türkiye'nin meşhur yünlü kumaşlarından mostralar alıp Diers Hall (Boyacılar Çarşısı)'da teşhir edilmesini ve böylelikle İngiliz boyacıların kendi maharetleri hakkında besledikleri yanlış fikirlerin kafalarından silinmesini istemiştir. Kraliçe Elizabeth'in amacı; Türkiye de ileri bir sanayi kolu olan dokumacılık ve boyacılık hakkında öğrenilecek şeylerin İngiltere'yi zenginleştirmesi ve fakir halka iş bulmaktır (Dereli, 1951; 81-82).

Osmanlı Devleti, İstanbul'un fethinden II. Viyana kuşatmasına kadar neredeyse 250 yıl boyunca dünyada üstünlüğünün sırları merak edilen denge unsuru ve prestij kültürüdür. Kraliçe I. Elizabeth gibi, ülkesinin zenginleşmesi ve fakir İngiliz halkına yeni iş sahalarının açılabilmesi dışında, Avrupa'nın Osmanlı'dan öğrenmek istediği asıl şey; geri çekilmeksizin ilerleme ve uzun yıllar kalabilme pratiğidir.

Siyaset biliminin aynı zamanda kurucusu olarak bilinen N. Machiavelli, Prens (Prince) adlı eserinde, fethedilen toprakların nasıl elde tutulacağını Roma tarihiyle değil, bu nedenle Osmanlı örneğiyle izah etmektedir:

“Bir devlet, dil, adet ve kanunları farklı bir ülkede kalmak istiyorsa, kendisi oraya yerleşmeli, yani ülkenin bir kaç yerine kendi halkından koloniler yerleştirmeli. Böylece fethedilen topraklarda egemenliği daha uzun ve kalıcı olur. Çünkü bir direnç hareketi başlarsa derhal müdahale etme imkanı vardır. Keza o yerin

halkını hoş tutmalı, zira sıkıntıya düşünce başkaldırır. Yerli kanunlar ve vergileri değiştirmemeli, kendi memurlarının o yer halkını yağmalamasına göz yumamalı, halkın şikâyetlerini kolayca hükümdara eriştirebilmesi sağlanmalı böylece ilhak edilen ülke kısa zamanda kolayca gelen devletle özdeşleşir” (Machiavelli, 1992; 6).

Anlaşılaçağı üzere, bütün bunlar Osmanlı fetih siyasetini tanımlar; fakat eksik bir yönü vardır. Balkanlarda, Osmanlı sadece bu formülle beş yüz yıl kalmamıştır. Machiavelli'nin belirtmediğı kabuldür. Kabul kuşkusuz Osmanlı Prestijini ifade etmektedir.

2.2. Kültürlerarası İletişimde Aracı Gruplar

Kültür elemanlarının alışverişi bütün kültürler arasında olagelen bir süreçtir. Ticaret eşyası da kültürün bir parçasıdır ve onu kullanan bir kültürleşme sürecine girecektir. Kültür unsurları iktibasında ilk ve en önemli aktarımlar silahlar konusunda olmuştur. Kültür değişiminde savunma araçları özel bir önem taşır. Ayrıca, etkileşimin artmasıyla birlikte kültür unsurlarının karşılıklı aktarımı da çeşitlenmiştir.

Maddi bakımdan iki kültür arasında teması sağlayan uluslararası limanların varlığı, sürgün, göç, din değiştirme, asker yardımı, yabancı uzman istihdamı, ticari sözleşmeler, yabancı tüccarın liman şehirlerine kalıcı yerleşmesi, özellikle Osmanlı ve Avrupa arasında mekik dokuyan Yahudi, Rum, Ermeniler ve nihayet mühtediler iki kültür arasındaki aracı grup ve unsurların başlıcalarıdır (İnalcık, 2003;1050-51).

2.2.1. Osmanlı Topraklarında Yabancılar

Venedikliler Osmanlı tahtına hangi karakterde bir sultanın geldiğini dikkatle izlemişler, François de Bel gibi Fransız düşünürler de Fransız krallarının Osmanlı Sultanlarının adaletini örnek almalarını istemişlerdir. Öte yandan P. Rycout, S. Gerlach, Chevalier d'Arvieux, Baron de Toth, J. Poster gibi Osmanlı Devleti'nin yönetim sistemini uzun süre yerinde izlemiş olanların dışında; seyyahların, elçilerin, tüccarların, maceracıların ikinci el bilgilerle derledikleri çok sayıda seyahatname de

mevcuttur. Spandugino, Postel, Sansovino, Ramberti, Bobovi gibi yazarlar da eserlerinde Osmanlı kurumlarını kaynağından, yani elçi raporlarından ve ilk elden bilgilerle seyahatnamelerine taşımışlardır (İnalçık 2003; 1078-79).

Osmanlı İmparatorluğu bir çeşit hacı, misyoner, tüccar, diplomat, asker, serüvenci, bilgin ve turist olarak gelen ve adları pek bilinmeyen, eserleri çokça okunmayan Batı Avrupalıları da topraklarında ağırlamıştır. Bilginler çoğu zaman faydalı nesnelere ve bilgi toplamak için seyahat etmişler, Osmanlı kasabalarında doğu dillerini öğrenmişler, el yazmaları, tıp ilaçları, eski madalyalar satın almışlar, kitabelerin kopyalarını çıkarmışlar, gökyüzü, piramitler, Ayasofya ve diğer doğa, ibadet ve sanat eserleriyle ilgili ölçümler yapmışlardır. Fakat Osmanlı İmparatorluğu'nda bilimsel gerekçelerle bulunanlar sadece gezginler değildir; birçok misyoner, tüccar, diplomat, serüvenci ve turist de benzer işlerle meşguldür. Bu kişiler merak ettikleri konularla ilgilenmişlerdir. Tüccarlar, bilgi ürünü ticaretinin Batı Avrupa'da iyi para ettiğini çabuk öğrenmişlerdir. İtalyan gezgin Della Valle "Herkesin yabancı ülkelerde bulunan tüm güzel şeylerle kendi ülkesini zenginleştirmesi gerektiğini düşündüğümünden, nadir eserleri İtalya'ya getirmeyi çok istiyorum" demiştir (Brentjes, 2002; c.11, 451).

Türkçe bilmeyen elçilerin, Osmanlı topraklarını ziyaretleri sırasında karşılaştıkları bir sorun vardır; sorun, tebaadan gayrimüslim tercümanlardır. Osmanlı vatandaşı Ermeni ve Rum tercümanlar yer yer kasıtlı ve yanlış bilgiler aktarmaktadırlar. Bu soruna dair ilk adım Venedik'te atılmıştır. Sadık ve güvenilir tercümanların gerekliliği 22 Şubat 1551'de somut adıma dönüşmüş "Giovanni Della Lingua" (Bağış, 1998; 26).

Kral 14. Louis zamanında Paris'te açılan okul için de "Giovanni Della Lingua" örnek alınmıştır. Okulda öğrencilerin bir tür "bitirme tezi" olarak nitelendirilen Türkçe, Arapça, Farsça tarihsel bir metni Fransızcaya tercüme etmeleri gerekmektedir. XVII. yüzyıl başından itibaren yapılan bu çeviriler bugün Fransa Milli Kütüphanesinde bulunup çoğu basılmamış 600'ün üzerinde çeviri vardır (İnalçık, 2003; 1052).

Türkçeyi öğrenip Osmanlı İmparatorluğu'na gönderilenlere “Dil Oğlanları”, Jeunes de Langues, Enfants de Langue, Giovane della Lingua, Sprachknaben denilmektedir. Fransız Dil Oğlanları Okulu'nun tercüman yetiştirme sisteminin önemli bir sonucu da modern şarkiyatçılığın temellerinin atılmış olmasıdır. Bu okuldan Jean-Michel Venture de Paradis, Alexandre Petis de la Croix, Barbier de Meynard, Francois-Alphonse Belin, Amedee Pierre Jaubert gibi meşhur Şarkiyatçılar da yetişmiştir. Avusturya Dil Oğlanları Okulu'nun (Alman Evi) ne zaman kurulduğu bilinmemektedir. İlk Dil Oğlanı'nın 1578'de elçilik heyetiyle İstanbul'a geldiği bilinmektedir (Tebly, 1988; 36). Okulun ilk iki öğrencisi daha sonraları Doğu dilleri uzmanı olacak olan Jenisch'le Thugut'tur. Bu okulun yetiştirdiği en büyük müsteşrik tarihçi ise Hammer'dır. Yine I.Petro zamanında 1700'de, Türkçe, Rus yüksekokullarının programına alınmış, I. Aleksander zamanında 1814'te Moskova'da Lazarevskiy Institute Vostoçnih Yazıkov (Doğu Dilleri Enstitüsü) kurulmuştur Papalık 1627'de kurduğu Collegium de Propaganda Fide'nin programına Türkçeyi de koymuştur. Napoli Krallığı da 1723'te Istituto Superiore Orientale de Napoli'yi kurmuştur (Balcı; 2006; 13-16).

2.2.2. Avrupa Topraklarında Türkler

Bir devlet olarak tarih sahnesine çıktığı ilk yıllardan itibaren yüzünü hep batıya dönen Osmanlı Devleti sosyo-kültürel anlamda Avrupa'nın bir parçası olmakta gecikmemiş, istisnaları olsa da kazandığı topraklardan geri geçilmeyerek aşağı yukarı 500 yıl boyunca buradaki topraklarda hükmetmiştir. Süleyman Paşa Rumeli'deki kaleleri zapt ettikçe Orhan Bey'e: “Rumeli şehir ve kalelerindeki Hristiyan aileleri Karesi vilayetine geçirip, onların yerine de Anadolu'nun güneyinden göçebe Türkmen, gönüllü Gaziyân, fisebilillah gaza eden Dervişan ve kendi arzusuyla gelip yerleşmek isteyen köylüleri gönderip iskân eylemek gerek” demiştir. Orhan Bey de bu kıstaslardaki aileleri Rumeli'ye göndererek iskân etmiştir. Bu siyaset Osmanlı iskânlarında en çok kullanılan metot olmuş-adına “Şenlendirme” denmiş, fethedilen tüm toprakları kapsamış, devletin yıkılışına kadar da sürmüştür. Devletin planlı olarak yaptığı yerleştirme hareketlerinden bir diğeri de sürgündür. Devlet lüzum gördüğü yerlere iskân yapabilmek için mükellefiyeti olmayan halkı buldukları yerden kaldırıp başka bir yere nakledebilme hakkına sahiptir. Böylece, Derbentlere iskân yoluyla hem başıboş-yurtsuz kimseler toprak sahibi yapıyor hem

de boş araziler ziraata açılmış oluyordu. Aynı zamanda önemli geçitlerde bir emniyet sistemi tesis edilmiş olmaktadır (Orhonlu, 1967; 95).

Şenlendirme ve sürgün politikasıyla Avrupa'da fethedilen topraklarda başlayan Türk iskanı haliyle beraberinde kültürlerarasında sosyo-kültürel ve sosyo-ekonomik aktarımlara sebebiyet vermiştir. Balkanlarda ve Avrupa içlerinde iskan edilen Türkler, beraberinde Türk adet ve geleneklerini, dahası yaşam pratiklerini de götürmüşlerdir.

Türk insanı Avrupa'da sadece şenlendirme ve sürgün vesilesi ile bulunmamıştır. tüccarlar, hizmetliler, zanaatkarlar, ustalar, askerler, forsalar, esirler kültürel etkileşimin Avrupa'daki Türk tarafıdır.

2.2.2.1. Türk Hizmetçiler ve Ustalar

Elçiler el becerilerinden istifade etmek için dönüşlerinde Türk – Osmanlı terbiyesi almış esirleri de zaman zaman yanlarında götürmüşlerdir. Fransız Kraliçesi Marie de Medicis'in sarayında kendisi için Türk halıları dokuyan Türk asıllı kadınlar vardır (İnalçık, 2003; 1053). Bu şekilde Paris'te yapılmış Türk Halıları için “un tapis de Turquie, façon de Paris” deyimi kullanılmaktadır. Türkiye'den ithal edilen halıların pahalılığı bir müddet sonra yerli Türk Halısı üretimini zorunlu kılmıştır. 1604 yılında Fransa kralı IV. Henry, Monsieur Jehan Fortier isimli bir şahsa “tapis de Turquie” dokuması için imtiyaz ve patent bahşetmiştir. 1608 yılında da yine IV. Henry, Pierre Dupont'a Türk halılarını taklit eden havlı halıların dokunacağı bir dokuma atölyesi bağışlamıştır. Bu atölye daha sonra Savonnerie fabrikası olmuştur. Her iki girişimde de dokuma tezgahlarında Anadolu'dan getirilen Türklerin çalıştırıldığı bilinmektedir (Ettinghausen, 1989; 189). Erdel Prensi II. Rakoçi de kendi sarayında altın telli kumaş imal ettirmek için İstanbul'dan Türk zanaatkarlar getirtmiştir (Veronika, 1982; 7). Ayrıca, Polonya'daki, saray için sınır bölgelerinde Osmanlı tarzı üretim yapan atölyelerde, açıldıkları yıllarda, Osmanlı vatandaşı Ermeni, Rum ve Müslüman Türk zanaatkarlar istihdam edilmişlerdir (Alguadiş ve Bağcı, 1999; 64).

Prens Bethlen'in yaptırdığı günümüzde Romanya Allulia Sarayı'nda bulunan Çinili Odası için hem çiniler hem de döşeyen ustalar 1624'te Anadolu'dan getirilmiştir (Danko, 2005; 279).

Sadece Avrupa'nın içlerinde değil, Macaristan'da da, Stephen Banffy'nin eşi Magdolna Orszagh gibi kraliçelerin de el becerileri yüksek Türk hizmetçileri vardır. Magdolna Orszagh hizmetlisinden Türk işi nakış öğrenmiştir (Atasoy, 2012; 69).

Leh Ordusu baş kumandanı Stanislaw Koniecpolski Osmanlı topraklarında dört yıl süren esareti sonrasında Brody'de 1643 yılında bir şato yaptırmıştır. Koniecpolski burada Osmanlı topraklarından getirdiği malzeme ve dokumacı ustalarıyla bir atölye kurmuştur. Koniecpolski'nin ölümünden sonra atölye üretim yapmaya devam etmiş, oğlu tarafından işletilmiştir. Atölyeyi daha sonra Joseph Potocki tarafından alınmıştır. Uzun yıllar Potocki ailesinde kalan atölyede meşhur Potocki markalı Türk ve kısmen de İran halısı üretilmiştir (Sherrill, 1996; 275).

2.2.2.2. Tüccarlar

1568 yılında Paris'te Türk-Müslüman halıcıların bir lonca (korporasyon) oluşturdukları bilinmektedir. Ayrıca 15. Yüzyılda Türk - Müslüman tacir ve ajanları İtalya'ya yerleşmiş, ikametleri için meşhur Fondaco dei Turchi Sarayı tahsis edilmiştir (Turan, 1990; 34).

1612'de Osmanlı Devleti'nin Hollanda'ya ticari haklar tanınması üzerine iki ülke arasında diplomatik ve kültürel ilişkiler hızla artmış, Leiden sokaklarında daha fazla Türk tüccar görünür olmuştur (Renda, 2003; 1107).

Osmanlı dış ticaretine tebaadan gayr-ı müslim tüccarlar hakimdir. Bu tüccarlar Karadeniz ve Akdeniz'de faaliyet gösterdikleri gibi Orta Avrupa'ya yönelen kara ve nehir güzergâhlarını da sıkça kullanmışlardır. XVII. Yüzyılda kara ve nehir güzergâhlarını kullanarak Viyana ve Alman şehirlerinde ticaret kolonileri oluşturan Osmanlı tebaasından Rumlara, başta Makedonya olmak üzere Rumeli'nin değişik bölgelerinden kalkıp gelen diğer Balkan milletlerine mensup tüccarlar eşlik

etmişti, bu gruba kısa süre sonra Türk tüccarlarda eklenmiştir (McGowan, 1981; 166).

XVIII. yüzyılda başta Rumlar olmak üzere diğer Balkan milletlerine mensup Müslüman tüccarların ön plana çıkmasında, Avrupalıların dış pazara yönelik yetiştirilmeye başlanan pamuk, tütün, mısır vb. tarım ürünlerini ithal edebilmek için Balkanlara daha fazla sokulduğu sıralarda bu tüccarların bir aracı sınıf olarak konumlarını güçlendirmeleri ve önceki yüzyıllarda bu bölgede yoğun olarak faaliyet gösteren Venedik ve Dubrovniklilerin yerlerini almaları önemli rol oynamıştır. Osmanlı topraklarındaki üreticilerle Avrupalı tüccarlar arasında sıkı bir bağ oluşturarak, ithalat ve ihracattaki denetimlerini arttıran bu tüccarlar, Rusya, Orta Avrupa ve Akdeniz ülkelerine yayılarak buralardaki ticaret faaliyetlerinde aktif biçimde yer almışlardır. Ortaklıklar kurup Avrupa kentlerinde ticarethane açanlarda vardır (Todorov, 1975; 43).

2.2.2.3. Esir Osmanlılar

1683 yılında Viyana bozgunu, ardından Hristiyan ordularının balkanlara doğru ilerlemesi, Uyvar (1685), Budin (1686), Belgrad (1688) gibi bölgelerin Osmanlıların elinden alınması aynı zaman da Türk kadın, erkek ve çocukların tutsak edilmesiyle sonuçlanmıştır. Esir düşen Türklerin (Beutetürken – Av Türkler) sayısı kesin olarak belli değildir (Abdullah, 1981; 18). Ancak korku saçan Türk teması yerini art arda yaşanan yenilgiler ile ilgi çeken “egzotik” Türk figürüne bırakmıştır. Prens ve soylular için egzotik giyimli Müslüman Türklere sahip olmak muhakkak prestijli bir işti. Sadece 1686-88 yılları arasında Almanya'nın Bavyera bölgesine bine yakın Türk esir düşmüştür (Schreiber, 1954; 78).

Latif Çelik II. Viyana kuşatmasından sonra av Türklerin sayısının 18 ile 25 bin olduğunu, Avrupalı tarihçilerin ise rakamı 70 bin olarak kabul ettiklerini belirtir. (Çelik, 2010; 78). Esirlerin bir çoğu özellikle çocuk yaşta olanlar vaftiz edilmiştir. Vaftiz edilen Türkler, hak ve hukuk kapsamında Almanlarla aynı konumdadır. Günümüze ulaşan mahkeme kayıtları bunu kanıtlar niteliktedir. Schreiber'e göre “Türkler varlıklarını yüzyıllarca kabul ettirmiş bu ise Alman halkının bilincinde yer etmiştir” (Schreiber, 1954; 78). Hiç vaftiz edilmeden de Almanya'da ve

Avusturya’da hayatını sürdüren “Türk savaş esirlerinin çoğu İslami inançlarını korumuşlardır”(Abdullah, 1981; 19).

Şüphesiz Frankonya bölgesinde olduğu gibi din değiştirmeden yaşayan Türklere de rastlanmaktadır. 38 yıl vaftiz edilmeden hayat süren Carl Osman, mezar taşındaki bilgilerinden anlaşıldığı üzere, 1655 yılında İstanbul’da doğmuş ve 1688 yılında Belgrad önlerinde esir düşmüş, 1735 yılında 80 yaşında iken de vefat etmiştir (Hartmut, 1986; 255-271).

Nadiren de olsa bazen Türk isimleri, kimi zaman Almanya’ya uyarlanarak, değiştirilmeden soyadı olarak kullanılmıştır; Osmann, Ommer, Mustaffa, Ally, Schaban Alibassa gibi. Aynı şekilde Hussy, Morath yada Mörath isimleri aslında Türk kökenine işaret eden soyadlardır. Soldan soyadı ise Sultan sözcüğünden türetilmiştir (Spies, 1968; 327).

Gerçek bir Türk’e verilmiş, “Türk” soyadına ise nadiren rastlanmakta. Türk soyadı zannedildiğinin aksine, Türklere değil, Türk savaşlarından dönen Hristiyan askerlerini onurlandırmak üzere verilmiş olan lakap ya da soyadıdır. Vaftiz edilen Türkler çoğunlukla, vaftizden sonra da kendilerine sahip çıkan vaftiz ailelerinin yanına verilmekte ve soylu hanımlarının ya da beylerinin özel hizmetkarı gibi güven duygusu gerektiren önemli görevler üstlenmektedirler. Bazılarının zanaatkâr, asker, avcı, fırıncı, bulaşıkçı, hatta rahip veya papaz olduğu dahi kaynaklara geçmiştir. Bazıları ise üniversite eğitimi bile almışlardır. Beutetürken yani Av Türkler Türk Kültürü’nün Avrupa içlerine kadar taşınmasında aracısız rol oynamışlar, özellikle çini ve kuyumculuk sanatının gelişmesine katkıda bulunmuşlardır. Mesela Mehmet Sadullah 1683 yılında esir düşmesi sonrasında, Johann Ernst Nicholas Strauss adını almış, 1697 yılında Almanya’da ilk kahve evini Würzburg’da açmıştır. Mehmet Sadullah’dan önce, kahve çekirdeği Almanya’da bilinmemektedir (Spohn, 1993; 41).

2.2.2.4. Türk Forsalar

Kara savaşları gibi deniz savaşlarında da esir düşen Forsalar yani Türk ve Mağripli korsanlar özellikle Akdeniz sahil folkloruna ve edebiyatına derin izler bırakmıştır.

Şüphesiz korsanlık Türklere ve Mağriplilere has bir faaliyet değildir. Kral Fernando 1498 Ocak ayında Hıristiyanlara korsanlık faaliyetini yasaklayan bir kanun çıkarmıştır. İş öyle bir hal almıştır ki Valencialı asiller masraflarını karşılayarak kar karşılığında korsanlığı teşvik etmişlerdir (Kumrular, 2013; 283). Fransa da 17. ve 18. yüzyıllarda var olan Müslüman kolonisi Türk Forsalardan oluşmaktadır. 17. Yüzyılın sonlarında Fransız donanmasında iki yüz kadar forsa vardır. Bu forsaların çoğu deniz savaşlarında esir düşmüş yada satın alınmış tutsaklardır. Bu dönemde Avrupa'da dayanıklı Türk kürekçiler özellikle tercih edilmektedir. Türk forsalar serbestçe sosyal hayata katılabiliyorlar hatta kayıkçılık yapıp kahvehane işletebiliyorlardır. Marsilya'da da Türk Forsalar yerli halkla iç içedir. Forsalardan bazıları memleketlerinde bulunan ailelerine para dahi gönderebiliyorlardı. Türk Forsalar kırmızı fes giymekte diğer forsalardan ayırt edilebilmektedir (İnalçık, 2013; 1053).

2.2.2.5. Türk Askerler ve Asker Yardımı

Türk askerinin varlığı Avrupa sadece forsalarla sınırlı değildir. Siyasal dengeler gereği oluşturulan ittifaklar Osmanlı Askerini zaman zaman Avrupa içlerine taşımıştır. Milano Dukası Ludovico Sforza İtalya'daki rakiplerine karşı Sultan Beyazıd'ın kuvvetlerini kullanmıştır. 1543 yılında Osmanlı Donanması önce Marsilya ardından Toulon kıyılarına demir atmış, 30 bin Askeriyle bütün bir kıyı burada geçirmiştir. O günlerin şahidi Jean de Mountluc "Türklerden oluşan büyük ve güçlü ordu Fransa Kralı'na yardım için gönderilmiştir. Türklerin herhangi bir kimseyi incittiklerine dair şikayet olmamıştır. Nazik davranmışlar aldıkları her şeyin karşılığını para ile ödemişlerdi" diyerek Türk askerlerinin anlaşma gereği buldukları topraklarda bölge halkı ile uyum içinde yaşadığını, ileriki satırlarda da durumun iki farklı kültürün birbirini tanınmasına vesile olduğunu not etmiştir (İnalçık, 2013; 1064)

IV. Murad döneminde de İspanyolların tecavüzlerinin devam etmesi üzerine Venedikliler asker yardımı istemiştir. Bu talep üzerine Mart 1631 tarihinde yazılan ve birer suretinin İskenderiye, Dukakin, Ohri, Elbasan, Yanya, Delvine, Avlonya, Mora, İnebahtı, Karlı ili ve Yanya sancaklarına gönderilen hükümde "saldırıları karşısında Venediklilere yardım edilmesinin eskiden beri süregelen bir adet-i kadim

olduğu” vurgulanmış Müslim veya gayr-i Müslim asker toplanması ve gerekli yardımın ivedilikle ulaştırılması istenmiştir (Aksın, 2013; 153).

Osmanlı Askerleri henüz siyasal birliğini sağlayamamış İtalya topraklarında yer yer koloniler arası anlaşmazlıklarda denge unsuru olması gayesiyle hizmet vermiş, iki ülke arasında ticaret yapan tacirlerin, diplomatların, Osmanlı ülkesini görmüş gezginlerin anlatılarına gerek duymaksızın Avrupa’daki Osmanlı askeri varlığıyla doğrudan tanışma fırsatı bulmuştur.

2.2.3. Osmanlı’dan Avrupa’ya Taşınan Maddi Kültür Unsurları

Osmanlı Devleti bir taraftan Avrupa ortasına kadar uzanan toprakları, Akdeniz’e Kuzey Afrika’ya olan hakimiyetleri nedeniyle diplomatlar, mühtediler, seyyahlar, tacirler, denizciler, İspanya ve Portekiz den kaçıp sığınan Yahudiler ve Moreksler yoluyla, diğer taraftan izlediği iskan politikası gereği yeni fethedilen topraklardan zanaatkar ve bilim adamlarının başkent İstanbul’a yerleştirilmesiyle bir çok yeni kültür unsurlarının aktarımı, ilmi ve teknik bilginin hizmetine girmesini sağlamaktaydı. Osmanlı Devleti sınırları içinde bir araya getirdiği otuz yakın etnik grubu, ticaret, askerlik, genel bir Kanun-i Osmani çerçevesinde birbirine katmış, bir kültürleşme ortamı oluşturarak benzerlikler ve ortak davranışlar sağlamıştır. Bir Yeniçerinin Hatıraları’nı, Seyyah-i Alem Evliya Çelebiyi yada Eremya Çelebiyi okuduğunuzda bir Osmanlı Kültür potasından söz etmenin mümkün olduğu ortaya çıkar (İnalçık, 2010; 259).

Kuruluşundan son gününe kadar Osmanlı yüzünü hep batıya dönmüştür. Anadolu’dan evvel ordusunu batıya yöneltmiş nitekim Viyana önlerine kadar ilerlemiştir. Viyana düşse “Roma’nın yeni Kayzerleri” Viyana’ya yerleşecek belki de imparatorluğunun en yakın batı sınırını başkenti yapacaklardır.

Farklı etnik gruplar uzun tarihi beraberlik sonunda bölünmez bir kültür ve millet meydana getirebilir, bunun en ilginç misallerinden biri Osmanlı Topluluğudur. Tarihçiler bugün gün geçtikçe daha inandırıcı bir biçimde Avrupa’da izleri olan bir Osmanlı Medeniyeti’nden söz edebilmektedir (İnalçık, 2011; 351). Bu izlere dair bilgiler sınırlıdır, ancak var olanlar dahi etkileşimin boyutlarını göstermesi açısından yeterlidir.

2.2.3.1. Tekstil ve Moda

Boğdan'ın 1484'te fethedilmesi sonrasında prens ve boyarların kıyafetleri Osmanlı yönetimi tarafından belirlenmeye başlamıştır. Böylece toplumun ileri gelenlerinin de tatbik ettiği bir lüks giyim tarzı ortaya çıkmıştır. Bu ender bir durumdur kuşkusuz, Osmanlı Devleti'nin kendi kültürünü yerleşik tebaalara zoraki kabul ettirmek gibi bir politikası yoktur. Ancak bu uygulama Transilvanya'nın varlıklı aileleri arasında bir "itibar" vesilesine dönüşecek, "Osmanlı Tarzı İşlemeler", "Türk İşi", "Türk Nakışı" bölge tekstil literatürüne kısa zamanda girecektir. XVI ve XVII. Yüzyılda Osmanlı işlemeleri ve desenleri Macaristan'da yerli tekstil atölyelerinde yaygın olarak kullanılmıştır. Hatta Anadolu'da işlenen örneklerinden ayırt etmek imkansızdır. Erdel ve Macaristan'da 17. Yüzyıldan itibaren "Türk İşi" işlemeler günlük hayatın bir parçası olmuştur. Asilzadeler ellerinde işlemeli mendiller taşımayı adet edinmişler, kendileri yada akrabalarını ellerinde Osmanlı motifleriyle işlenmiş mendillerle resmettirmişlerdir. Durum öyle bir noktaya varmıştır ki Macar erkek giyiminin doğuya özgü özellikleri Avrupa'da doğu esintileri taşıyan giysiler değil, özgün Macar modası olarak görülmeye başlanmıştır. Macar ve Osmanlı ordularını savaşıırken gören bir Fransız süvari hayretini "Macarlar ve Osmanlılar neredeyse tamamen aynı giyiniyor, sadece sarıkları yok" diye gizleyememiştir (Atasoy ve Uluç, 2012; 41).

Macar Prensleri Osmanlı Devleti'nin hil'at giyme geleneğini de örnek alıp tatbik etmişlerdir. XV. Yüzyılın sonlarında Macarlarca giyilen hil'atlara İtalyanlar "Turca" adı vermişlerdir (Gervers, 1982; 38). 1575 yılında Erdel Prensi Stephan Batory Polonya Kralı seçilince Macar soyluların giyim tarzı Polonya'da da moda olmuştur. Bu tarihten sonra Leh soyluları da Türk-Macar tipi giyim tarzını ulusal giysileri olarak benimsemişlerdir. Hal böyle olunca Osmanlı kumaşlarına talep olağan üstü boyutlara ulaşmıştır. İstanbul'da Ewan Mikoniwicz ve Yakup Petrowicz Atölyeleri gibi sadece Leh pazarına üretim yapan atölyeler kurulmuştur. Rusya'da ise Osmanlı ipeklileri kilise ve saraylarda sergilenen ihtişamın kuşkusuz en önemli parçalarıdır. Rusya'da bu dönemde saltanat arabalarının içleri Osmanlı kadifesi ile kaplanmıştır. Resmi davetlerde hem çarın hem de patriğin tahtları ve masaları özellikle Osmanlı ipeklileriyle örtülmüştür (Beata Biedronska, 1992; 13).

İtalya'da pahalı ve lüks olmaları nedeniyle Osmanlı ipekli tüketimi hükümler soylular ve kilise ile kısıtlıdır. Lüks tüketimin en büyük pazarı İstanbul olduğu için İtalya'da Osmanlı başkentine ihraç maksadıyla kurulan ipekli kumaş atölyeleri mevcuttur. Bu atölyelerde Osmanlı desenleri kopyalanarak Osmanlı ipekli kumaşları üretilir. Araştırmalar göstermektedir ki Osmanlı bu atölyelerden satın aldığı ipeklinin çok daha azını ihraç edebilmiştir (Atasoy ve diğerleri, 2001; 216). XVII. yüzyılda Avrupalılar basma tekniklerinden de habersizdir. Antep ve Diyarbakır basmaları Marsilya pazarında özellikle tercih edilen bir üründür (İnalçık, 2008; 114). Aynı pazarda Osmanlı pamukluları da oldukça gözdedir. Bu dönemde Marsilya pazarına ihraç edilen pamuğun en önemli üretim yeri İzmir'dir. Fransız Tarihçi Paul Masson ve Japon Tarihçi Fukasawa İzmir'den büyük miktarlarda ihraç edilen beyaz ve mavi renkte kalın pamuklu kumaşların Marsilya'dan İspanya'ya oradan da plantasyonlarda çalışan köleleri giydirmek için Amerika'daki kolonilere gönderildiğini çalışmalarında ortaya koymuştur. "Blue Jean" diye bildiğimiz bu kumaşın pamuğu gibi boyası da Anadolu menşelidir. Boyası çivit yani Türk Mavisi'dir. Türk Mavisi çivit XV ve XVI. yüzyıllarda imparatorluğun en önemli ihracat kalemlerinden biridir (İnalçık, 2008; 115).

Sakson Sarayı'nın da Osmanlı maddi kültürüne karşı özel bir ilgisi vardır. 1607'deki turnuvada II. Christian, Osmanlı Sultanı giysileriyle geçit yapan ilk Sakson prensidir, mayeti yeniçeri kıyafeti giymiş, bandoya ise beyaz sarıkların altına renkli kaftanlar giydirilmiştir. Aynı törende asilzadeler de Osmanlı kıyafetleri içindedir, ellerinde ise Osmanlı nacakları tutmuşlardır. "Güçlü" lakaplı II. Frederick August Osmanlı ile savaşan son Sakson prensidir. Osmanlı askerinin gücüne hayranlık duyar. Bu nedenle kendisini Osmanlı Sultanlarıyla aynı statüde göstermek için gayret sarf eder. Sarayında icra edilen tüm merasimlerde Osmanlı usulü taklit edilir. Güçlü August düzenlediği şenliklerde Osmanlı Sultanı kıyafetleriyle katılır. August aynı ısrarı gündelik hayatında da sürdürür, "Kammer Türke" diye adlandırılan hizmetkarları, saray içinde gündelik giydiği kaftanları, Türk yorganı ve yastığı, Fatıma adlı Türk odalığı vardır. Hatta 58. doğum gününe özel, iki tarafında kendisinden sultan diye bahsedilen Arap harfleriyle bir madalya bile yaptırmıştır. Onu çevreleyen yakın askerleri de Yeniçeri kıyafetlidir. Bu dönemde tüm Almanya'da August'unda etkisi ile Osmanlı kıyafetleri moda

olmuştur. August'un oğlu I. Joseph'in düğün töreninde tüm davetliler Türk giysileri içindedir. Bir kaç boyunca süren törenlerde üç yüz askerden oluşan Sakson Yeniçeri birliği hizmet vermiştir. Gelin Dresden'e girdiğinde karşılama komitesi Osmanlı kıyafetleri içindedir, August'un önündeyse Osmanlı Tuğu bulunmaktadır (Atasoy ve Uluç, 2012; 41).

Osmanlı modası kısa süre sonra gösteri sanatlarının da unsuru olacaktır. Fransa'da 1610'da sergilenen "Balet de Monseigneur le duc de Vendosme" adlı balede Türk giysileri giymiş müzisyenler yer almıştır. Dönemin ünlü yazarı Moliere, Le Bourgeois Gentilhomme adlı oyununa Türk Töreni de eklemiştir, törende giyilen kıyafetler aslını aratmayacak ölçüde başarılı bulunmuştur. 1669'da IV. Mehmed'in XIV. Louis'e gönderdiği elçi Süleyman Ağa'nın Osmanlı tarzında süslenmiş bir sarayda misafir edilmesi son derece ilginçtir (And, 1958; 14).

Osmanlı İmparatorluğu'na ait kumaşlar ve giysiler diplomatik hediyeler olarak soylu bir saygı ifadesinin uluslararası şeklidir (Monde, 2005; 50). Osmanlı'da zamanla gelişen saray yaşamı, kendine özgü sembolleriyle muhteşem denilebilecek bir dokuma kültürünü de ortaya koymuştur. Osmanlı tekstilleri içinde özellikle ipekliler yalnız birer sanat eseri olarak değil, aynı zamanda disiplinli bir teknolojinin ürünü olarak da Avrupa'nın ilgisini çekmektedir (İlham, 2013; 107).

2.2.3.2. Çini

XVI. ve XVII. yüzyıllara ait Polonya kasaba envanter dökümleri Kütahya ve İznik çini takımlarının Lehistan'da ne kadar yaygın olduğunu ve neredeyse Polonya'da hali vakti yerinde olan her evde kullanıldığını ortaya koyar. Kırım, Boğdan, Tatar Prenslüklerinden de yoğun çini siparişi verildiğine dair kayıtlar mevcuttur

(Alguadiş ve Bağcı, 1999; 42).

1582 Kapitülasyonlarından önce İznik Çini'sinin İngiltere'de popüler olduğu bilinmektedir. 1570 yılında dört İngiliz'e "Türk Üslubunda Toprak kaplar ve renkli tasvirler içeren toprak mamul yapımı" ruhsatı verilmiştir. İtalya'da Liguria ve Padua

gibi merkezlerde İznik Çinileri'nin kopyalarını yapan atölyeler oluşmuştur (Raby, 1989; 264-8).

Aynı yüzyılda Avrupa'da Fayans Fabrikaları İznik Çinileri'ni örnek alan fayanslar üretmeye başlamışlardır. Mimarlar, sanatçılar ve fabrika sahipleri Osmanlı seramikleri hakkında daha fazla bilgi sahibi olabilmek için Osmanlı topraklarına seyahat etmişlerdir. Annette Hegedorn Avrupa da İslam seramiklerini örnek alarak fayans üreten 60 fabrika tespit etmiştir. Hollanda'nın Delf şehri seramik atölyelerinde Osmanlı tarzı ve Osmanlı motifli çini ve seramikler üretilmiştir (Renda, 2003; c.2, 1106).

2.2.3.3. Çiçek ve Hububat

İstanbul'a yolu düşen seyyahların gözlerine ilk çarpan husus bahçelerin düzeni ve Türk insanının çiçek sevgisi olmuştur. Aynı zamanda elçi olan Ogier Ghiselin de Busbecq: "Edirne'den İstanbul'a giderken pek çok çiçek türüne rast geldik, nergisler sümbüller, laleler, kış ortasında pek elverişsiz mevsimde açtıklarını görünce şaşırıldık" demektedir. Busbecq leylak, lale, yalancı portakal, at kestanesini Avrupa'ya götüren ilk kişi olmuştur (Atasoy, 1989; 73). Busbecq her gelişinde kutularca lale ve az bulunur çiçek tohumlarını ülkesine götürmüştür. Nihayet 1562 yılında Amsterdamlı bir tacir lale soğanını İstanbul'dan ülkesine taşımıştır (Atasoy, 2002; 48)

D. Onno Wijnands'a göre özellikle Kuzey Avrupa bahçeleri 1550-1620 yılları arasında Türkiye'den götürülen çiçekler sayesinde çok hızlı bir gelişme kaydetmiştir. Arpa ve buğday yanı sıra lahana ve mercimek de Avrupa'ya ulaştırılan hububat listesinde yer almaktadır (Refik, 1988; 18-19).

2.2.3.4. Kahve

Mehmet Sadullah, 1683 yılında esir düşmesi sonrasında Johann Ernst Nicholas Strauss adını almış, 1697 yılında Almanya'da ilk kahve evini "Kafeehaus"u Würzburg'a açmıştır. Mehmet Sadullah'tan önce, kahve çekirdeği Almanya da bilinmemektedir. Venedikli tüccarların Osmanlılar ile ticari ilişkide oluşu, kahvenin

Venedikli zenginlere ulaşmasını sağlar. Venedikliler, kahveye çabuk alışır ve kahve diğer Avrupa kentlerinde de sevilir. Hatta Bazı fanatikler “Müslümanların içtiği kahve şeytanın içeceği, yasaklansın” diye Papa’ya baskı yapar. Papa VIII. Clement, 1600’de bu talebi ret eder ve kahve Avrupa’da yasaklanmaktan kurtulur. Avrupa’daki ilk kahvehane 1615’te Venedik’te açılır. Osmanlı tüccarlarıyla ilişki olan bir İngiliz, İzmir’de iken tanıştığı Rum asıllı P. Rosee’yi Londra’ya dönerken yanına alır. Rosee, Londra’da 1652’de İngiltere’nin ilk kahvehanesini açmıştır. Osmanlı Ordusunun, Viyana’dan geri çekilirken geride bıraktığı kahve çuvalları Avusturyalıların eline geçmiştir. Bu kahveleri toplayıp Viyana’da açtığı kahvehanede sütlü ve şekerli kahve sunan Ukraynalı J. F. Kulczycki, Viyanalılara da kahveyi sevdirebilir. Viyanalılar 1885’te Kulczycki’nin, elinde kahve tepsi ve fincan olan bir heykelini yaptırıp onun adını taşıyan sokağa diktirirler. Padişah IV. Mehmet, 1669’da Fransa’ya elçi olarak Süleyman Ağa’yı tayin eder. Süleyman Ağa, ziyarete gelen konuklarına kahve ikram ederek Fransızların Türk kahvesini tanıyıp sevmesini sağlamıştır (Renda, 2003; c. 2, 1106. 1103).

2.2.3.5. Halı

Doğudan Avrupa’ya ihraç edilen en pahalı ürün halıdır. Türk halısı kullanmak prestijli bir iştir. Osmanlı tebaasından bir asker esir düştüğünde fidye olarak alelade halısını verip kurtulabilmektedir. Bu duruma dair en eski kayıt 1492 tarihlidir. Avrupa kiliselerinin çoğunda çok önemli Türk Halısı koleksiyonu vardır. Nedeni mabetlerde Türk halılarının duvarları dekore etmek için kullanılmış olmasıdır. Bu durum Protestan kiliselerinde daha sık görülmektedir. Avrupa’da asil bir aileye mensup kişinin vasiyetnamesinde taşınır mallar sıralanırken Türk Halısı ibaresinin olması alışıldık bir durumdur. Avrupa’da Türk halıların itibar gören statü sembolleri olmaları onların duvar resmi olarak da tasvir edilmelerine de neden olur. Ayrıca halıların özel günlerde halka sergilenmesi Venedikli asiller için onur vesilesidir (Batari, 1994; 30-33).

Yine Venedik’te dönemin tabloları ve Türk halılarının özel mülklerde halka sergilendiğini bilinmektedir. Avrupa’da cenaze törenlerinde vefat eden aristokratların kıymetli Türk halılarına yatırılması gelenektir. Özellikle

Macaristan'da durumu betimleyen ve günümüze ulaşan tablolarında Türk halıları cenaze törenlerinin neredeyse olmazsa olmazıdır (Brown, 1998; 159).

Durum İngiltere de farksız değildir. Nitekim 16. yüzyılda ve 17. yüzyılın başlarında İngiliz tablolarında resmedilen halıların neredeyse tümü Türk halısıdır ve menşei Anadolu'dur. Bunlardan en önemlisi ve belki de en belirgin tarihi bir ana tanıklık eden küçük motifli Holbein olarak anılan Anadolu halısıdır. Halı 19 yıl süren İngiliz-İspanyol Savaşı'nı 1604'te bitiren Somerset House Konferansını betimleyen tabloda bir tarafında İngiliz diğer tarafında İspanyol delegasyonunun bulunduğu uzun masanın üzerine serilidir. VII. Henry'nin sarayında çok sayıda Türk Halısı bulunduğu sarayın envanter kayıtlarında açıkça görülür. Venedik ve Cenovalı tüccarların İngiliz yünlülerine karşılık uzun yıllar boyunca çok sayıda Türk Halısı takas ettiği bilinmektedir. Hans Holbein, Lorenzo Lotto, Bernardino Pinturicchio, Sebastiano Piompo gibi 16. Yüzyıl ressamlarının tablolarında Türk Halısı ayrı bir yer tutar. Hatta bu tablolardaki Osmanlı halıları Holbein, Memling yada Lotto halısı diye sınıflandırılmıştır. İngiltere'de yerli tezgahlarda Osmanlı halıları ve Türk motifleri de dokunmuştur. Boughton House'deki Buccleud duklerine ait halılar bariz Uşak halılarını taklit eder. Bu tür halılar orijinallerinden ayrılmış, İngiliz Kraliyet Arşivleri'ne "Turkey Work Carpets" şeklinde kaydedilmiştir. Portekiz'de Lizbon'da, İspanya'da Murcia bölgesinde "Imitado a lo Turco" adıyla, Fransa'da ise Paris'te "Türk İşi" halılar yerli tezgahlarda üretilmiştir (Sweetman, 1998, 14).

2.2.3.6. Silah

Osmanlı savaş araç ve gereçleri ordunun başarısı nedeniyle Avrupa da aranan silahlardan olmuştur. Osmanlı'dan satın alınmış ve aynı tarz kopya silahlar Avrupa'da üretilmiştir. Osmanlı törenlerinde kullanılan muhteşem işlemeli, güz, nacak, şeşber ve teber gibi silahlar Avrupa saraylarında güç simgeleri olarak kullanılmıştır. Avrupalı soyluların portrelerinde Osmanlı silahlarını görmek mümkündür (Atasoy ve Uluç, 2012; 175).

Avrupa'nın önemli silah üretim merkezlerinden Nürnberg'de Osmanlı örneklerinden esinlenilmiş miğferler yapılmıştır. Silah sanatının baş yapıtlarından

sayılan Çar Mikail Fyodoroviç'in murassa miğferinin gövdesi bile Osmanlı yapımıdır (Moskova, Kremlin Armory Museum, 2002; 62).

1690 tarihli bir belgeden Erdelli silah ustalarının kendini kanıtlamaları için "Bab-1 Ali Usulü" işler çıkarabilmeleri gerektiği anlaşılmaktadır. (Kovacs, 2005; 128). Avrupa ordularında Osmanlı tarzında üretilmiş silah ve zırhlar daha çok "hussar" denilen süvari alayları tarafından kullanılmıştır. Konuya dair eser veren günümüz araştırmacılarının tümü Avrupa hussar zırh ve silahlarının Osmanlı savaş teçhizatlarını model aldığını konusunda hem fikirdir (Atasoy ve Uluç, 2012; 249).

Macar süvari kılıçları 16. Yüzyılda Osmanlı örnekleri model alınarak üretilmiştir. Bu kılıçlar Polonya'da soyluluğun temsilidir. Çelik Osmanlı süvari kılıcına sahip olmayan fakir soylular bellerinde tahtan yapılmış benzerlerini takmışlardır. Lehçe "Kalkan", "Nacak (nazdziak)" "Bozdoğan (buzdygan)" kelimesi Türkçedeki anlamlarıyla aynıdır. Rusya'da satın alınanların dışında Osmanlı silahlarını örnek alarak Rus yapımı silah ve zırhlar da üretilmiştir (Atasoy ve Uluç, 2012; 276).

16. yüzyılda Venedik'te Türk asıllarından etkilenilerek lake tekniğinde boyanmış deri kalkanlar (koruma) üretilmiştir. Avrupa da aynı yüzyılda dönemin ünlüleri yanlarında "Türk Koruma" ile gezmektedirler. Osmanlı tarzı tören ekipmanı ihtiyacı aynı yüzyılda kısmen Venedik'ten de karşılanmıştır. Osmanlı üslubundaki kalkan ve at koşumları (korumaları) İtalya da ustalıkla taklit edilmektedir (The Metropolitan Meseum of Art, 2007; 273).

2.2.3.7. Müzik

1665 yılında Viyana'ya elçi olarak gönderilen Kara Mehmed Ağa'ya Mehter Takımı da eşlik etmiştir. Mehteran Viyana'da çeşitli gösteriler yapmış ve ilgiyle izlenmiştir. Avrupa'ya gönderilen elçilerin heyetlerinde mehter takımının hazır bulunması Osmanlı diplomasisinin bir parçasıdır. Özellikle sınır ve saraylarda yapılan törenlerde mehterana belli roller atfedilmiştir (And 1963; 12-13).

Mehteran Avrupalıları bir yandan ürkütmüş diğer yandan da hayran

bırakmıştır. Nitekim Avrupa’da Yeniçeri Müziği diye anılmaktadır. Avrupa’da az sayıda var olan “askeri müzik” topluluklarının bir çoğunda kısa sürede mehteran etkisi yer edinir, aynı etki ardından saraylarda da görülmeye başlar, Doğu ve Orta Avrupa sarayları başta olmak üzere Batı saraylarının büyük bölümüne yayılır. Kurulan toplulukların gerçek mehter takımlarıyla kıyaslanamayacağı aşikardır. Ayrıca o dönemde, Avusturya ve Prusya’daki bandolarda Türk müzisyenler ve tutsaklar da görev almışlardır (Gazimihal, 1955; 137).

Mehter Müziği’nin Batı Askeri Müziği’ne yansması öncelikle enstrüman boyutunda olmuş, ardından mehter takımlarının kurulması şeklinde kendini göstermiştir. Avrupa bandolarına giren “çağana”, uzunca yıllar sancak gibi kullanılmış, birçok toplulukta -örneğin Almanya’da- günümüze kadar da taşınmıştır. Bazı takımlarda müzisyenlerin Türk stilinde kıyafetler giymesine kadar varmıştır (Scholz, 1969; sa. 41, 70).

Türklerin kullandığı vurma çalgıların ve bazı temel ritimlerin alınması, Avrupa müziğinde olduğu gibi askeri müzik için de bir dönüm noktası olarak kabul edilmiştir. Özel piyanolar bunun en çarpıcı örneğini oluşturur. Piyanoya eklenen pedallarla çingirakların ve zillerin; gövdesinin altına yerleştirilen bir çan tokmağı aracılığıyla da büyük davulun sesi taklit edilmeye çalışılmıştır (Gurlitt ve diğerleri, 1996; 423).

Müzik tarihinde Türk operaları olarak da isimlendirilen sayısız eser bu dönemde bestelenmiştir. J. B. Lully’nin “Kibarlık Budalası” isimli komik balesinin ardından başlayıp yaygınlaştığı tahmin edilen bu operaların çoğunluğunda, Türkler ve Doğuya ilişkin konular işlenmektedir; savaş ve kuşatmalar, siyasi ya da tarihsel öneme sahip kişilikler, saray ve harem yaşamı ile ilgili temalar en sık rastlanılanlardır. Sadece Kanuni Sultan Süleyman ile ilgili operaların sayısı 25’in üzerindedir (And 1963; 12-13.).

2.2.3.8. Boya

Anadolu’nun yerlisi Süryaniler, Aramiler, Hititler, Firikler, Ermeniler, Rumlar ve XI. yüzyıldan sonra Orta Asya’dan gelen Türkmenler (Uygur Türkleri,

Türkistan, Horasan'dan) yüksek kültür öğeleriyle gelip kaynaşmış, ‘‘Osmanlı’’ potasında eşsiz bir kültür birleşimine vücut vermiştir. Orta ve Doğu Anadolu'nun kırmızı ve mavi Boyamacılığı, eşsiz sof dokumaları, Güneydoğu Anadolu'nun kutnu dokumaları binlerce yıl öncesine giden teknikleri temsil eder (İnalcık, 2008; 279). Bu renklerin haslığı, parlaklığı bir dönem tüm dünyayı etkilemiştir.

2.2.3.8.1. Çivit Mavisi (Türk Mavisi)

Osmanlılarda Bitkisel Boya Sanayi ve Boyahaneler Üzerine adlı makalesinde Mehmet Canatar; ‘‘XVI. Yüzyılda Anadolu'da kullanılan boylar arasında en çok çivitin adı geçmekte ve bu boyanın oldukça pahalı bir hammadde olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin Tokat'ta 1552-1553 tarihinde yaklaşık 7 kilo çivit 360 akçe, yüksek kalitelisinin ise 540 akçe olduğu görülmektedir. Sadece hammaddesi değil boyama işlemi de pahalıdır, 1640 yılında çiviti boyamak 30 akçe ile diğer tüm renklerin işçiliğinin önünde yer almaktadır’’ demektedir (Canatar, 1998; 97).

Nitekim; İzmir'den büyük miktarlarda ihraç edilen beyaz ve mavi renkte kalın pamuklu kumaşların Marsilya'dan İspanya'ya oradan da plantasyonlarda çalışan köleleri giydirmek için Amerika'daki kolonilere gönderilen çok daha sonraları Blue Jean diye tanıyacağımız kumaşın pamuğu gibi boyası da Anadolu menşelidir. Boyası çivit yani Türk Mavisi'dir. Türk Mavisi çivit XV ve XVI imparatorluğun en önemli ihracat kalemlerinden biridir (İnalcık, 2008; 15). Çivit otu dünyada özellikle Hindistan da tarımı yapılan ve Anadolu'da da kolay ulaşılabilen bir boyar maddedir. Çivit otu Anadolu'nun pek çok bölgesinde yetişmekte ve boyacılıkta yapraklarında bulunan indican adlı glikozidin kullanıldığı bilinmektedir (Baykara, 1974; 28).

1583 yılında Kraliçe I. Elizabeth elçisi Sir William Harborne'dan Türkiye de kumaşları maviye boyamakta kullanılan çivit otunun tohumu (Türk Mavisi), boyanın nasıl hazırlandığı sorusunun yanıtı İngiltere ye getirilmesini ayrıca; ipekli ve yünlü kumaşları maviye boyamakta usta iki delikanlı istemiştir. Bu ustaları herhangi bir paşanın yardımı ile, o da olmazsa İstanbul'da oturan Fransız elçisi yardımıyla edinmesini bunun için temsilcisine İstanbul'a varır varmaz Fransız elçisi ile

tanışmasını ve dost olmasını öğütlemiş, bu amaca ulaşmak için her şeye başvurmaktan çekinmemesi söylemiştir, öyle de olmuştur (Dereli, 1951; 81-82).

2.2.3.8.2. Turkuaz (Türk Mavisi)

Bir diğer mavi ton Avrupa'da daha erken yıllarda "Turkish Blue" adıyla anılmaktadır. Renge önce Yunanlılar (Turkouis) ardından Fransızlar (Turquoise) yani Türkiye'den gelen, Türk'e ait demişlerdir. Her ne kadar kökeninin Turkeystone (Türktaşı) Firuzeden geldiği sanılsa da Turkuaz Türk Çiniciliğinin vazgeçilmez, güçlü renklerinden biridir ve bakırın oksitlenmesi sonucu elde edilir. 11. Yüzyıl Türk Çinilerinde görülen bu özel renk bu tarihten sonra Yunanistan'a, ardından iç Avrupa'ya taşınmıştır. Almanya'da "Turkenblau" denmesinin dışında hemen hemen tüm dünyada Turkuaz okunuşuyla ifade edilmiştir. Dünyada başka hiç bir milletin ismi bir renge verilmemiştir (Okyar, 1995; 23-27)

2.2.3.8.3. Sarı

Avrupalılar iki Türk Mavisi'nin dışında Türk Sarısı'na da ilgi duymuştur. Cehri; bir tür meyvedir, Anadolu'da yirmiden fazla türü mevcuttur. Yeşil iken toplanmakta ve kurutulmaktadır. Şapla başlayan mordanlanma süreci Sarı'ya tekabül etmektedir. Türk Sarı'sı koyu bir Sarı'dır. Kayseri, Konya, Ankara, Tokat, İzmir, Samsun ve Mersin gibi dışa açık ticaret merkezlerinde tarımı yapılır ve üretilir. İhraç edildiği merkezlerin başında İzmir gelmesine rağmen en önemli üretim yeri Kayseri'dir. Başlıca ihraç bölgesi İngiltere'dir. Cehri'nin yani Sarı'nın %47'si 1851 yılında İngiltere'ye ihraç edilmektedir. İngiltere bu nedenle Kayseri'de konsolosluk bile açmıştır. Ala Çehre yada Altın Ağacı Anadolu'da yaygın olarak kullanılan ismidir (Dölen, 1992; 481).

2.2.3.8.4. Türk Kırmızısı

Türk Kırmızısı kimine göre binlerce yıllık birikimle 22, kimine göre 27 farklı işleminden sonra elde edilebilen, formülü sır gibi saklanan, haslığı ve parlaklığıyla meşhur, üstüne efsaneler, romanlar, tiyatro oyunları, şiirler yazılan Türk'e has

kımızdır. Aynı zamanda Türk Kültürü'nün Avrupa'da derin kültürel sosyal-ekonomik izler bıraktığı çıktısıdır.

BÖLÜM 3

KÜLTÜREL ETKİLEŞİMİN EKONOMİK BOYUTU VE TÜRK KIRMIZISI

3.1 Renkli ve Baskılı Pamukluların Tekstil Sektörü İçin Önemi

Eski ve yeni dünyada bir çok uygarlık birbirinden bağımsız olarak pamuğu kullanıp kumaşa çevirmiştir. Bunun için her kültür, kendi birikim ve deneyimi ile çeşitli tipte ve büyüklükte makaralar, taraklar, yaylar, el milleri, az gelişmiş dokuma tezgahları icat etmiştir. Meksika'nın Tehuacan Vadisi'nde araştırmalar yapan bilim adamları en eski pamuk kumaş kalıntısının M.Ö. 3600 tarihli olduğunu ortaya koymuşlardır. Peru'da ve Indus Vadisi'nde yapılan kazılar pamuğun M.Ö. 3000'li yıllardan itibaren kullanıldığını kanıtlar düzeydedir (Huckell, 1993; 148–149).

Heredot, Hindistan'da üretilen pamuk için M.Ö 5. Yüzyılda “koyununkinden daha güzel ve daha iyi bir yün” demektedir. Büyük İskender Hindistan'ı işgal ettiğinde, daha rahat ve daha hafif olduğu gerekçesiyle bölgede bulunan pamuktan kıyafetler yaptırmıştır. Bir başka Yunan tarihçisi Strabo da Hindistan pamuğuna övgüler düzmüştür. M.S. 130'lu yıllarda Hint-Arap ticareti başlamış, Müslümanların İspanya'yı fethetmesi sonrasında Avrupa nihayet pamukla tanışmıştır. Avrupa'dan çok daha önce Mısır'da M.Ö. 7000'li yıllarda pamuk tarımının yapıldığı bilinmektedir (Roche, 1994; 5).

Pamuğun kısa sürede Avrupa içlerine taşınması Venedik ve Haarlem gibi limanların önemini arttırmıştır. Bu iki liman pamuk ticaretinin iki önemli merkezidir. Pamuk buralardan tüm Avrupa içlerine taşınmaktadır. Pamuklu dokumada kullanılan teknik ise 1350'lilere doğru Avrupa'ya yine doğudan ulaşmıştır. (Schoen, 2009; 21-26)

Coğrafi keşiflerin yanı sıra deniz aşırı ticaretin hızlanması pamuğun küresel öneme kavuşması için yeterli değildir. Pamuk ticaretinin büyümesi Avrupa ve Britanya'daki kültürel dönüşümüne bağlıdır. Pamuklu ürünlerin ucuz, hafif, kolay yıkanabilir ve boyanabilir olmasının yansırı kullanım alanının yayılması için “moda” olması gerekmektedir. 1690'larda Doğu Hindistan Şirketi'nin, Hindistan'dan Britanya'ya ithal ettiği renkli ve desenli pamukluların ucuz olması

hasebiyle fakir halk arasında geniş pazar bulması İngiltere’de pamuk endüstrisinden artık söz edilebileceğine işarettir. Moda olması sorunu kısmen kullanımın yaygınlaşması ile aşılmıştır. Britanya için bu dönemde bir sorun daha belirmiştir; renkli baskılı Hint kumaşları tüm Avrupa pazarını alt üst etmesi. Yerli üretici çok geçmeden kendine tehdit olarak gördüğü ithal pamuklu ürünlere savaş açmıştır. 1721 yılında yerli üreticilerin baskıları sonuç vermiş, Britanya Meclisi ithal pamuğun kullanmasını yasaklamıştır. Bu yasak 1774 yılına kadar sürmüştür (New Internationalist Magazine, 2007/18; 19).

Asyalı rakiplerine karşı koyabilmek için sadece İngiltere değil Avrupa ülkeleri Hint pamuğunun ithalatını ve kullanımını yüksek vergiye bağlamış ya da çoğu zaman yasaklamıştır. Haliyle Hint ve Çin pamuk ve ipek ürünleri ithalatı yüzünden Avrupa'dan Asya'ya fazla ödeme gittiğinden şikayet edilmektedir. Ulusal ipek ve yün üretim lobilerinin baskısı altında Avrupa hükümetlerinin çoğu, Hollanda hariç, ulusal tekstil pazarları için koruyucu önlemleri yasallaştırmıştır (Lemire ve Riello, 2008; 887).

1770’lerde çıkıık makinesinin icat edilmesinin de etkisiyle İngiltere çok karlı bir pamuklu üretim merkezi haline gelmiştir. Özellikle Manchester’da bu yeni makinalarla düz renkli pamuklu kumaş üretilmektedir. Bu tarihlerde iç ve dış talebi karşılamak için Britanya, stratejisini kumaş ithal etmek yerine pamuğu sömürgelerinde yetiştirmek ve topraklarında renkli ve desenli kumaş üretip ardından dünya pazarına sunmak üzerine kurmuştur. İngiltere de 1794-96 yılları arasında pamuklu tekstil ihracatı toplam ihracatın % 15,6’sını oluştururken bu rakam 20 yıl sonra 1804-1806 yılları arasında %42,3’e yükselmiştir. Bu başarının asıl nedeni; Britanya’nın kimliğini ve modasını ihraç ettiği kolonilere sahip olmasıdır. İngiltere’nin Doğu Hindistan Şirketi’yle sağladığı hakimiyet, Hint pamuklularına ülkesinde uyguladığı yüksek vergi ve ithalat kısıtları, Hindistan’ı İngiltere için gerekli tekstil kaynağından ziyade ham pamuk deposuna çevirmiştir (Brown ve diğerleri, 1958; 44-48). Dokuma teknolojisine erişen, üretim için gerekli ham pamuğu kolonilerinde yetiştiren, ürettiği kumaşları yeniden kolonilerine ve dünyaya, özellikle Hindistan, İran ve Çin’e satan İngiltere’nin pazara hakim olabilmesi için üretim sürecinde karşılaştığı ve aşamadığı iki sorunu daha vardır: birincisi, desenli ve renkli baskı; ikincisi ise boyamadır. İhracat için hedef seçilen ülkelerde pamuğun

popülaritesi arttıkça, boyama ve baskı için gelen talepler de artmıştır. Ancak renkli baskı ve boyama yapılabildiğinde pamuklu kumaş endüstriyel bir ürüne dönüşebilecektir. Üstelik bu sorun sadece Britanya'nın değil, büyük kolonilere sahip diğer Avrupa devletleri, özellikle Fransa için de çözülmesi gereken önemli bir sorundur. Gözler yine gerekli teknik bilgi için "ışığın doğduğu yere", kadim medeniyetlerin beşiği doğuya çevrilecektir. Çünkü Avrupa'nın boyama kumaşlardaki uzmanlığı sadece yün ile sınırlıdır. Avrupalılar bir defa batırma gerektiren mordan boyama işlemine alışkındırlar; ancak, pamuklu kumaşlar boyama öncesi ve sonrasında farklı mordanlara bir çok defa batırma gerekmektedir. Ürettikleri kumaş sadece bir renkte, desensiz ve tonsuz olmaktadır (Hopkins, 2000; 17-19). Ayrıca daha önce Avrupalılar tarafından uygulanagelen mesleki birikimin çoğu, Avrupa'da kolaylıkla bulunan uçucu boyalar üzerinedir. Örneğin Avrupalılar yeşil rengin nasıl üretileceğini bilmiyorlardı (Satchell ve diğerleri, 1987; 235).

3.2 Pamuk Baskısı Üzerine 17. Yüzyılda Yazılan Metinler

17. yüzyılda Hindistan'a giden Avrupalı tüccarlar ve gezginler; kırmızı, yeşil, sarı desenli ve indigo boyalı koyu mavi pamuklu kumaşlara hayran kalmışlardır. 1678 ve 1680 yılları arasında Georges Roques Ahmedabad, Burhanpur ve Sironj'daki tekstil üretimini detaylı anlatan 333 sayfalık bir metin yazmıştır. Fransız Doğu Hindistan Şirketi'nde yüzbaşı olan Antoine Georges Nicolas de Beaulieu ise 1734 yılı civarında toplanan ikinci metnin yazarıdır (Riello, 2013; 13). Son olarak "İsa'nın Toplumu" adlı heyette misyoner olan ve 1742-1747 yılları arasında Hindistan'da yaşamış Père Coeurdoux, üçüncü metni mektuplar halinde oluşturmuştur (Robinson, 1969; 112).

Georges Roques'in yazıları tekstil harici konuları da içerse de çoğunlukla pamuk baskısı ve boyası hakkında bilgi edinmek için başvurulmuş önemli bir kaynaktır. Eserinin hemen başında "Şüphesiz ki İran ve Hint pamuğu için kendi pamuk ve ipek materyal üretimimizin göz ardı edilmesi ülkemiz için en zararlı şey olacaktır. Öte yandan bu insanların yıkandıkça boyası çıkmayan ve yıkanmadan önceki halinden daha güzel görünen pamuklu kumaşlara nasıl boyama yaptıklarını öğrenmek faydalıdır. Bunun bizim pamuğumuz, ketenimiz ve kenevir kumaşımız

için ne kadar kullanışlı olacağını herkes görebilir” diyen Roques’in metni erken dönem “Doğu” üzerine yazılmış; ürün kalitesi, fiyatı, ticari rekabet ve üretim dönemi gibi bilgileri içeren “ticari” yazıların ilki olarak görülmektedir (Alvarez, 1980, p. 61). Ayrıca bu metin Ahmedabad’da yapılan boyama ve baskı işlemlerini detaylı açıklarken onsekizinci yüzyılda Hint yarımadasında mordan (renk sabitleştirici) blok baskının nasıl yapıldığını anlatan önemli bir kaynaktır (Irwin, 1950; 201).

1734’te yazılmış Nicolas de Beaulieu’nun eseri ise 17. yüzyılın sonu ve 18. Yüzyıl başında Hint patiska baskısını açıklayan muhtemelen en başarılı metindir. Paul Schwartz, Beaulieu’nun Hint yarımadasındaki pamuk baskısını öğrenmesi için Charles François de Cisternay du Fay tarafından görevlendirildiğini ileri sürer. Du Fay bu dönemde sadece Fransız Boya Atölyeleri’nin ve Paris Botanik Bahçesi’nin müfettişi değil, ayrıca ülkesinin en ünlü kimyagerlerinden biridir. Önceki metinlerin aksine Beaulieu’nun eseri tamamen renkli ve desenli pamuklu kumaş üretimine odaklıdır. Beaulieu üretimin her aşamasını bilimle bağdaştırarak adım adım izah etmiş, sonrasında analiz notlarını düşmüş ve yazdığı metine üretilen kumaştan bir parça eklemiştir (Robinson, 1969; 6-7).

Beaulieu’nun metni aynı zamanda 1760 yılında Chevalier de Querelle tarafından kaleme alınan “Traite sur les Peintes” adlı eserde, 1766 yılında patiska baskısı yapan Baselli Jean Rhyner’in “Materiaux Pur la Coloration des Etoffes” isimli incelemesinde kullanılmıştır. Bu iki eserde de yazarlar, Beaulieu’nun eserinin düzgün bir şekilde takip edildiğinde Avrupalıların da Asyalılar kadar iyi sonuçlara ulaşabileceğini savunan bir rehber olduğunu savunmaktadırlar. İngilizlerden önce Fransızlar Doğu Hindistan Şirketi aracılığıyla, Hint yarımadası hakkında bilgiler edinmiş ve bu bilgilerin Batıya aktarılmasına vasıta olmuşlardır (Arnold, 2004; 20).

Jesuit Coeurdoux, Hint yarımadasından edinilecek bilginin Avrupa’daki patiska baskısına olacak faydasının, önceki gezginler ve casuslara göre daha fazla farkındadır. Coeurdoux 1740’larda yazdığı eserlerinde; “buradan kazanılacak bilginin Avrupa’ya aktarıldığında bilim sürecine ya da sanatın mükemmelleştirilmesine katkıda bulunacağını” iddia etmektedir (Alvarez, 1980; 60).

Bu üç yazarın da amacı, üretim sürecini açıkça anlatmak ve sürecin Avrupa’da kullanılmasına vesile olmaktır. Beaulieu örneğinde de görülebileceği gibi, üretim süreçlerinin bilgisi önceki bilim adamlarının teorileri için bir temel oluşturarak, tekstil baskısının ve boyamanın organik/mekanik sanattan kimyasal/sentetik bir endüstriye dönüşmesine yardımcı olacaktır (Riello, 2013; 13).

Nitekim elde edilen bilgilerle önce Orange’da ardından Paris, Angers, Rouen ve Nantes gibi büyük merkezlerde üretim başlamıştır. Pamuklu tekstil baskı imalathaneleri kısa sürede Fransa’dan Avrupa’nın tümüne yayılmıştır. 1740’lara gelindiğinde sadece 80’i Amsterdam’da olmak üzere Hollanda’da 100’den fazla tekstil baskı imalathanesi açılmıştır. Bu tarihlerde batıya aktarılan doğunun bilgisiyle patiska baskısı atölyeleri İspanya’da 12,000 den fazla işçiye istihdam sağlamıştır. 1750’lerin sonunda İsviçre’de Neuchatel yakınlarındaki Fabrique-Neuve 300 den fazla işçi çalıştırmaktadır (Thomson, 1992; 50).

3.3 Pamuk Baskısı ve Boyama Bilgisinin Menşei

1960’lı yıllarda Paul Schwartz’ın Pamuklu tekstil üzerinde yaptığı çalışmalar Avrupa’daki solmaz renkler üretiminin Yakın Doğu’daki imalathanelerden (özellikle Osmanlı’dan) öğrenildiğini ve Hint yarımadasından edinilen bilgilerden olmadığını ortaya koymuştur. Bu sebeple Roques, de Beaulieu ve Courdeux’ın araştırmaları Avrupa’ya pamuk baskı ve boyamasını öğretmekten ziyade; o güne kadar var olan bilgileri tekrar etmekten ve geliştirmekten ibaret kalmıştır (Schwartz, 1956; 7).

Paul Schwartz’ın görüşlerini Baker da eserlerinde doğrulamaktadır. Baker “1677 yılında, Orange’da ilk patiska baskı imalathanesinin Hint kumaşı üretimi için değil İran kumaşı üretimi için açıldığını, üretilen modelin de Hint değil, Osmanlı ve İran pamuklu baskısı olduğunu söylemektedir. Dominique Cardon bu dönemi daha iyi ve ucuz üretim yapmak için casusluk, kopyalama ve yoğun çalışmanın mubah olduğu “ekonomik savaş” olarak tanımlamıştır. Bu savaşta, kurumsal, ekonomik ve bilimsel amaçlar üretimin iyileştirilmesi ve rekabetin artırılması için dengeleyici bir çabaya dönüşmüşlerdir (Cardon, 1998; 96-101).

İngiltere, Fransa, İspanya, Hollanda gibi geniş ekim alanlarının bulunduğu kolonilere sahip ülkelerde 18. yüzyılda adeta “Pamuk Devrimi” yaşanmaktadır. Paul

Schwartz'ın da izah ettiği gibi seyyahların ve bilim adamlarının gayretleri var olan bilginin sadece elden ele dolaşmasına vesile olmaktadır. Sağladığı istihdamla kasabaları şehirlere, küçük ve derme çatma bilgilerle yeni kurulmuş renkli patiska (pamuklu bez) baskısı atölyelerini devasa fabrikalara dönüştüren bilginin kaynağı Baker'a göre Anadolu, pamuklu tekstil baskısının en önemli merkezlerinden biri de Diyarbakır'dır (Baker, 1921; 43). Her ne kadar Riello 18. yüzyılda şehir nüfusunun üçte ikisi Ermeni'ydi dese de durum öyle değildir (Riello, 2013; 170). Söz konusu yüzyılda, şehirde Türkler, Ermeniler, Rumlar, Yahudiler, Süryaniler, Yezidiler, Kiptiler, Keldaniler ve dahası yaşamaktadır. 1766'da Âmid'i (Diyarbakır'ı) ziyaret eden Carsten Niebuhr şehirde Ermeniler, Ya'kubîler ve Yahudilerle birlikte nüfusun ancak dördte birini teşkil ederler demektedir (Göyünç, 1994; 468). Şehir, Anadolu'nun bir çok noktası gibi birden fazla kültürün yaşam pratiklerini kompartıman kompartıman ortak havuza aktardığı zanaat ve ticaret merkezidir. Bu zanaat dallarından biri pamuklu kumaş baskısıdır. Ermeni tüccarlar Diyarbakır, Malatya ve Çelebi gibi merkezlerde üretilen baskılı pamuklu kumaşları Yakın Doğu'ya ve Doğu Avrupa'ya, özellikle de Polonya'ya satmaktadırlar. Ticarete yatkın Ermeni tebaa aynı zamanda Gujarat'ta üretilen ürünler ile takas yapıp, bu ürünleri İran ve Manila'ya taşımaktadır (Fukasawa, 1987; 46 – 48).

Bu geniş çaplı ticaret, Avrupa ve Asya'da bulunan diğer Ermeni tüccar topluluklarıyla kurulan bağlar sayesinde mümkün olabilmektedir. 1605'te Revan'ın fethiyle bölgede yaşayan varlıklı Ermeniler Mezopotamya, Hindistan, Endonezya ve aynı zamanda Venedik, Livorno ve Amsterdam'a göç etmişlerdir (Sanjian, 1965; 50).

Yakın zamanda Marsilya için Raveux, Cenevre için Cataldi Gallo ve Amsterdam için Homburg'un yaptığı araştırmalar; bu şehirlerdeki pamuklu baskının gelişiminde Ermeni tüccarların rolüne ışık tutmuştur. 17. yüzyılın ortalarında Marsilya, bazı üyelerinin İtalya'dan geldiği bilinen bir Ermeni tüccar topluluğuna sahiptir. Bu topluluk ipek ticareti üzerine yoğunlaşmıştır. Şehirle pamuğu tanıştıranlar da aynı gruptur. 1672'de iki Ermeni tüccar yerel iki zanaatkarla ortak olup İran ve Osmanlı'daki gibi patiska boyaması için imalathane kurarlar (Raveux, 2009; 298). Altı yıl sonra Çelebi şehrinden bir Ermeni tüccar Amsterdamlı iki tüccarla ortaklık kurarak Hollanda'nın Amersfoort şehrinde patiska baskı imalathanesi açmışlardır (Driessen, 1944; 1749). İngiltere'nin en eski patiska baskı

atölyesi sahibi Fransız Daniel Vasserot ise zanaatı Hollanda'da öğrenmiştir (Wadsworth ve Mann, 1932; 130).

Patiska baskısı Cenevre'ye 1690'larda, var olan yerel loncanın dışında zanaatını icra etme iznine sahip olan Ermeni bir tüccar tarafından tanıtılmıştır. Livorno'da da patiska baskısı iki Ermeni tüccarın gayretleriyle yayılmıştır. (Fox ve Nieto-Galan, 1999; 221).

3.4 Anadolu'dan Bilginin Yayılışı ve Kültürel Etkileşimde Tüccarların Rolü

Ermeni tüccarların sadece ticari bağlantı ve finansman konusunda değil, üretim süreçleri hakkında da Avrupa'da hala edinilmemiş bilgilere sahip olduğu açıktır. Baker'ın da dediği gibi pamuklu baskının seyyahların ve bilim adamlarının gayretleri ile değil Ermeni tüccarların Anadolu'da üretim kültürünün birer pratiği olan yerli zanaatları Avrupa'ya taşımasıyla mümkün olmuştur. Sonraki yıllarda da endüstriyel alanda bilgi alışverişi ve bunun için sarf edilen birbirinden ilginç faaliyetler devam edecektir. Çünkü bilgi 17. yüzyılın sonlarında ve özellikle 18. yüzyıl boyunca her şey demektir. Örneğin İngiliz John Holker, Fransız hükümeti tarafından İngiltere'de ajanlık yapması için görevlendirilmiş, hatta genel üretim denetimcisi dahi olmuştur. Holker İngiltere'den 1761'de Godinot'a, Rouen'de yerli üreticiden daha ucuza temin edebileceği indigo boyalı iki pamuk yumak göndermiştir (Darkot, 1994; 604).

Holker'ın örneğinde olduğu gibi devletlerin görevi hangi yolla olursa olsun sadece bilgi toplamak ile sınırlı değildir. Tüccarların, bilim adamlarının, teknisyenlerin ve muhtemel girişimcilerin ilk gezileri, 18. Yüzyılın sonlarına gelindiğinde devletlerin sponsorluğunda sistematik görevlere dönüşmüştür. Bu gezilerde tutulan notlar aynı zamanda bilgi aktarımı için yayınlanmaktadır. Leslie Gordon Lawrie'nin Boyama ve Kumaş Baskısı Kaynakçası'ndan görüleceği üzere Avrupa'daki kumaş boyama ve baskısı hakkında yazılan kitaplar, 18. yüzyılın ilk yarısında 27 iken diğer yarısında 75'e, 1800 - 1850 yılları arasında da 112'ye yükselmiştir (Lawrie, 1949; 17).

Fakat Osmanlı Ermenileri tarafından Avrupa'ya aktarılan teknik bilgi, Avrupa pamuklularının Hint ya da Anadolu pamuklularıyla yarışabileceğini

garantilememektedir. Londra etrafında ilk patiska baskısı imalathanelerini inceleyen Peter Floud, 1715'e kadar kullanılan metotların gayet ilkel olduğu sonucuna varmıştır (Floud, 1960; 275). 1740'lara kadar, Marsilya'daki gelişmiş ve Anadolu tekniklerini kullanan baskı imalathaneleri bile köleler için kullanılan Guinea Blue ya da sadece iki renkte üretilen ucuz kumaşlar gibi düşük kalite ürünler üretebilmektedir (Raveux, 2004; 1). Oliver Raveux'un aktardığı anekdotta geçen Marsilya'da üretilen Guinea Blue, sonradan Blue Jeans olacaktır. Fransız tarihçi Paul Masson ve Japon tarihçi Fukasawa'ya göre de İzmir menşelidir. Üretimi İzmir'de yapılır, Marsilya sadece aktarma merkezidir. Bu iki yazar İzmir'den büyük miktarlarda ihraç edilen beyaz ve mavi renkli kalın pamuklu kumaşların (Blue Jeans) Marsilya'dan İspanya'ya oradan da plantasyonlarda çalışan köleleri giydirmek için Amerika'daki kolonilere gönderildiğini aktarmaktadır (İnalçık, 2008; 115). Raveux ise Marsilya'da taklitlerin her şeye rağmen ucuz kalitede olduğunu belirtir. Endüstriyel casusluğu da içeren bu gayretler Avrupa'da ve İngiltere'de istenilen ölçüde sonuç vermemiştir. Çünkü; iyi boyanmış kumaş için talebin her zaman fazla olmasına rağmen, Avrupa'daki boyama metotları hiçbir zaman tatmin edici bir sonuca ulaşamamıştır. 1740'larda Fransa her yıl İzmir'den 5,000-6,000 balya kırmızı kumaş ithal etmektedir. Hatta kendi üretimi olan pamuklu ve yünlü kumaşları kök kırmızısının başarılı bir şekilde uygulandığı Osmanlı Devleti'ne boyama için göndermektedir (Riello, 2013; 38).

3.5 Türk Kırmızısı'nın Avrupa'da Gerisinde Bıraktığı Kültürel İzler

18. yüzyıl renkli ve parlak bir yüzyıldır. Avrupalı tüccarların Hindistan'dan ithal ettiği pamuklularla yerli üreticilerin rekabeti bu yüzyılda doruk seviyesine ulaşmıştır. 17. Yüzyılın ikinci yarısında Avrupa'da sadece yerli yünlüler ve ipekliler bu rekabete direnebilmektedir. 1686 tarihinde Fransız Hükümeti Hindistan'dan ithalatı yasaklamasına rağmen konulan bu ambargo artan talebe cevap vermek adına 1759 tarihinde kaldırılır. Pamuklu ürünlerin Avrupa'da kullanımı artmış, imalatçıların sayısı artmıştır. Bu dönemde boyama konusu, özellikle Türk Kırmızısı'nın üretimi önem kazanmıştır. Üretim sırları Türkler tarafından saklanmaktadır. O dönemde, Chenciner'in ifade ettiği gibi "Flachat ailesi sahnededir" (Chenciner, 2000; 202-252). Flachat ailesi ve benzeri tüccarların girişimiyle Türk Kırmızısı'nın üretim sırları önce Fransa'ya ardından İngiltere,

Almanya, İsviçre, Hollanda, Belçika, Amerika'ya ulaşmıştır. Üretildiği her ülkede kendi adıyla satılan 'Türk Kırmızısı' kumaşlar kısa zamanda dünyayı saracak ve ardında kendinden izler bırakacaktır.

3.5.1 Fransa

Türk Kırmızı üretimine dair menşei olan Anadolu'dan yardım almadan ilk denemeler Fransa'da başlamıştır. 16 Nisan 1704'te Montpeiller'de doğan François Gerard Goudard devlet tarafından 1732 senesinde yünlü kumaş üretimini yönetmek üzere Aubenas'a davet edilmiştir. Görevinin dışında, küçük çapta, boyalı pamuklu mendil imalathanesi açmıştır. Bu imalathanede Edirne Kırmızı üretiminin ilk denemelerini yapmış, 1735 yılında yaptığı bu yararlı çalışmaları nedeniyle Kral tarafından ödüllendirilmiştir. Aynı zamanda kimyager olan Goudard, Anadolu'dan getirilen Türk ustalar gözetiminde Edirne Kırmızısı üretilinceye kadar geçen süre içerisinde çalışmalarına devam etmiştir (Vashalde, 1893; 247).

Goudard daha sonra 1747 yılında Rouen'de Pierre D'Haristoy ve Andre Fesquet ile birlikte Fesquet Müessesesi'ni kurmuştur. Amacı gerçek kırmızıya Türk Kırmızısına ulaşmaktır. İstanbul'da bulunan Fransa elçisi yardımıyla Edirne'den Türk Kırmızısı boyacı ustaları getirmiştir. Bu ustalarla Damétal ve Aubenas'ta iki ayrı işletme kurmuştur. Goudard ve Haristoy'a Krallık birçok avantajları içeren Krallık İmalathanesi ve soyluluk unvanı vermiştir (Masson, 1896; 438).

François Gerard Goudard, Pierre D'Haristoy ve Andre Fesquet'in ortaklıklarına dair Gersende Piernas'ın Histoire D'entreprise dergisinde yayınlanan makalesi ilginç anekdotlar içermektedir. Piernas'a göre Fesquet Müessesesi'nin ortak sayısı üç değil dördtür, dördüncü isim Louis Peynal'dır. Fabrikanın kuruluş tarihi ise tam olarak 10 Kasım 1746'dır. Piernas "Türk Kırmızısı formülü o kadar büyük öneme sahiptir ki; bu dört ortak, dört anahtarın aynı anda açılabilirdiği bir kasa yaptırırlar ve formülü bu özel kasada muhafaza ederler. Rouen şehrindeki bu fabrikalarda yüzlerce işçi çalışır ama işçiler sınıflara ayrılmıştır ve hücre örgütlenmesi ile birbirlerinden habersiz çalışırlar. 10 yıl boyunca 5 Nisan 1756 yılına kadar bu gizli çalışma devam eder ve ortaklar büyük servet edinirler" demektedir. Gersende Piernas" Le rouge d'Andrinople, une histoire d'espionnage

industriel” adlı makalesinde verdiği bilgileri; Rouen Dugard’ın (François Gerard Goudard’ın torunlarından) 1953 yılında Fransa Ulusal Arşivi’ne bağışladığı, dedelerinden kalan evraklara dayandığını belirtir (Piernas, 2008, s. 14-15). Gersende Piernas Fransa Ulusal Arşivleri’nde araştırma görevlisidir.

Türk Kırmızısı üretim bilgisinin peşinde olan sadece Fesquet Müessesesi’nin ortakları değildir. Jean-Claude Flachet aynı yıllarda bir başka girişim için yollara düşmüştür. Claude Flachet’de hükümetçe görevlendirilmiştir. Boyalı ve baskılı mallara olan talebin canlanması ve ithalatın gün geçtikçe artması sömürge sahibi ülkelerin ekonomisini, özellikle de Fransa’nınkini oldukça etkilemiştir. Bu dönemde ulusal ekonominin gelişmesi için ithalat yerine ihracatın artırılması ve buna bağlı olarak yerel üretimin oluşturulması hususunda hükümetçe bir çok teşvik edici adımlar atılmıştır. Fransız Ticaret Konseyi, Fransa’nın ticari altyapısının modernize edilmesi projesini aynı bağlamda başlatmıştır. Projenin yürürlüğe girmesiyle XV. Louis hükümetinde ekonomist olan Daniel Trudaine tarafından 1754 yılında Claude Flachet doğuda görevlendirilmiştir. Flachet, Saint-Chamond’dan harekete geçer, Fransa’nın güneyini baştan başa dolaşır, tüm İtalya’yı geçip Lyon’a ulaşır. Ardından Zürih’e, sonrasında İstanbul ve İzmir’e gider; gezisi bir yıl sürer, gezi notlarını çok daha sonra 1766 tarihinde iki cilt olarak “Observations sur le Commerce et sur les Arts D'une Partie de l'Europe, de l'Asie, de l'Afrique et Même des Indes Orientales” adıyla yayımlar. ”Doğu Hindistan, Afrika, Asya ve Avrupa’nın Bir Kısmının Sanat ve Ticareti Üstündeki Gözlemler” adlı kitabında Flachet yolu üstünde rastladığı merak uyandıran mimari yapıları, sanayiye ve üretim bilgilerini açıklamıştır. Flachet dönemin ansiklopedik ruhunda envanter çıkarmış, tanım yapmış ve özellikle karşılaştığı üretim teknikleri üzerinde titizlikle durmuştur. Daniel Trudaine tarafından Flachet’e verilen görev “Fransız ulusunun çıkarları için bilgi edinmesi ve edinilen bilgilerin Fransa içinde yayılmasıdır”. Flachet “bu aynı zamanda yurttaşlık görevidir” demektedir. Üretim tekniklerini gözlemledikten sonra bunları Fransa’ya taşıyan Flachet kullandığı metodu iki kelime ile özetlemiştir: “Gözlem ve adaptasyon” Jean-Claude Flachet, Doğudan beraberinde Andrinople (Edirne) Kırmızısı boyama ve pamuk hallaçlama tekniklerini de getirmiştir. Flachet yanında bir uzman Türk boyacı, İstanbul’dan iki kalaycı, İranlı bir eğrici, İzmirli bir saçakçı (pamuğu eğmek için) ve iki Ermeni zaç yapıcı da getirmiştir. Flachet’in yanında getirdiği “Uzman Türk Usta”ya dair kaydettiği bilgi; pamuğun ve boya

malzemelerinin bol ve az masraflı olduğu, İzmir'e, Edirne'yi terk edip yerleştittiği, aslen Edirneli olduğudur. Flachat öncelikle Lyon'a çok uzak olmayan Saint-Chamond'da Türk Kırmızısı boya imalathanesi kurmuştur. Yıkama aşamasında gerekli olan su ihtiyacını karşılamak için Gier Nehri üstünde yeni bir bina inşa edilmiştir. Burada şaplama ve diğer karışımlar için kazanlı ocaklarla donatılmış bir boyama departmanı, kumaşların hazırlanması için bir çamaşır teknesi, kurutma için imalathane önüne serme düzeneği hazırlanmıştır. 24 şubat 1756 tarihinde Kral XV. Louis Krallık İmalathanesi ismini taşımasına izin vermiştir. Flachat'ın bu isme bağlı avantajlardan faydalanmasının önü açılmıştır. Yüksek kalite Türk Kırmızısı boyamacılığının Fransız ekonomisine sağlayacağı faydalar göz önüne alınarak krallığın verdiği bu karar motivasyonun dışında kuşkusuz Flachat için bir dizi avantajları da içermektedir. Keza bu onursal sığata bağlı avantajlar önemli ve çeşitlidir; mesela Flachat kamusal maliyetlerden muaftır, gümrük vergisi ödemeyecektir, bu dönemde güçlü olan loncaların (sendikalar) yargılama görevi imalathanenin işleyişini de engelleyemeyecektir. Ticari zekasıyla üretimin birden fazla uzmanlık alanı olduğunu çok geçmeden kavrayan Flachat, Türk Kırmızısı boyamacılığı vesilesiyle 18. yüzyıl Fransa'sında tekstil üretiminde en çok tanınan yenilikçi üretici olmayı başarmıştır. Üstelik Fransa'ya tanıttığı sadece Türk Kırmızısı boyamacılığı değildir. "Pamuk Hallaçlama" Türkiye'den getirdiği bir başka yeni tekniktir ve yün kumaş taramasının, kadrajlamının ülkede kısa sürede yerini alacaktır. Geleneksel üretim tekniklerine göre Türk tekniğinde bu işlem daha hızlıdır. Flachat boyama için kullanacağı kumaşların ham maddesi olan iplik haline getirilecek pamuğu Beaujolais'e Türk işçilerin çalıştığı iplik fabrikalarına yollar. Pamuk bu yeni teknikle daha hızlı kumaşa dönüştürülecektir. Bölgenin Katolik Papazları yeni teknikle üretim yapacak iplik fabrikası sahiplerinin eğitimi için Türkiye'den işçi getirilmesi konusunda kendisine ricada bulunmuşlardır. Flachat özellikle Panissières ince kumaşları ve Tarare Muslinleri'nin Beaujolais'deki öncüsü olarak görülmüştür. Liliane Hilaire Perez'in ilgili çalışmasından anlaşıldığı kadarıyla Flachat'ın Türk Kırmızısı Boyama İmalathanesi 3 yıl açık kalmıştır. İşlerin muhtemelen yolunda gitmemesi nedeniyle Flachat'ın yeni imtiyazlar alma peşinde olduğu görülmektedir. Asalet mektubu vermeyi ve yeni muafiyetleri reddeden hükümet ile Flachat arasındaki gerilim sonrasında, 1770 tarihinde imalathane kapatılmıştır (Peréz, 2002; 105-108).

Kaynak; Alsace Tarih Müzesi (ERC.203)

3.5.1.1 19. Yüzyılda kullanılan Türk Kırmızısı günlük kadın kıyafeti ve Fransız Ordusu'nun giydiği Türk Kırmızısı üniforma.

XV. Louis'in "Krallık İmalathanesi" olarak tanıdığı ve imtiyazlarla donattığı bu girişimin temelde Flachat'ın daha fazla ayrıcalık taleplerinden dolayı sonuçsuz kalmış olacağı düşünülemez. Çünkü iki nedenden dolayı Türk Kırmızısı'nın formülü Fransa Tekstil Sanayi için hayati önem taşımaktadır. Türk Kırmızısı üzerine yapılan çalışmaların ilk sebebi İspanya'nın tekelinde bulunan, hayvansal kaynaklı doğal boyar-madde olan *Dactylopus Caccus*'dan yani Kırmız Meşesi üzerinde yaşayan bir tür kabuklu bittin elde edilen kermese uygun bir alternatif olmasıdır (Galan, 2001; 69) İkinci ve asıl neden Türk Kırmızısı'nın, "kök boyadan üretilen parlak ve dayanıklı bir renkten çok, kırmızı renkli tekstillerde kullanıldığı şekliyle, parlak rengi elde etmek için uygulanan bir süreci de ifade etmesidir" (Nenadic ve Tuckett, 2013; 25).

Bu arada İngiltere de boş durmamaktadır. Formüle dair Britanya'da ilk girişim John Wilson'dan gelir. Bury yakınlarında hayat süren John Wilson, Ainsworthlu olarak bilinen bir girişimcidir. Wilson, Bolton'un aktardıklarına göre girişimini şöyle özetler;

“Bu değerli renk bana birkaç yüz pounda mal oldu. 1753 yılında genç bir adamı Türkiye’ye bu rengi nasıl elde edeceğimizi öğrensin diye gönderdim. İzmir’de bulunan, Mr. Richard Dobs isimli bir tüccarla yaşadı ve rengi boyayan Yunanlıların dilini öğrendi. Mr. Dobs sayesinde onların boya fabrikalarına kabul edildi ve eğitildi. Döndüğünde gerçek yöntemi öğrenmiş ve kendisiyle birlikte kök boya balyaları getirmişti. Ona verdiğim işi başarmıştı ve bu zahmete katlandığı için onu ödüllendirmiştim. Ama kazandığım şeyin amacıma hizmet etmediğini, sadece kadife pamuk için olduğunu öğrenmek büyük bir hayal kırıklığıydı. Bu kadar fazla işlemin verdiği yorgunluk, her seferinde gerekli olan kusursuzluk, bende rengin aslında daha kolay boyanan kök boya kırmızısından daha değerli olmadığı hissini yarattı. Oysa Türk Kırmızısı sürekli tekrar eden adımlar, kurutmalar, yıkamalar ve boyamalar şeklinde 12 ya da 13 kadar işlem gerektiriyordu” (Bolton, 1935; 440)

“Imperial Chemical Industries”de 43 yıl kimyager olarak çalışan, W. H. Cliffe’in “Turkey Red Dyeing in Blackley” adlı makalesinde de aynı anekdot mevcuttur (Cliffe, 1976; 80). Her iki kaynaktan da anlaşıldığı üzere Wilson, Türk Kırmızısını iplikten çok daha zor olan parça boyacılığında elde etmenin yollarını aramıştır. The Society of Arts, Wilson’a bu girişiminden dolayı 50 sterlin ödül verir, fakat ithal edilen Türk Kırmızısı ürünlerle karşılaştırıldığında daha az dayanıklılığa sahip pamuklular elde edildiğini bir raporla ortaya koymuştur. John Wilson kaynaklara göre bu girişimin hemen ardından Türk Kırmızısı imalathanesini kapatmıştır (Bolton, 1935; 440).

Bu arada kırmızı efsanesi büyüdükçe büyümüştür. 18. yüzyılın ortalarına doğru Türk Kırmızısı’nı üretme yolunda atılan neticesiz adımlar dahi bir takım boyacı, kimyager ve üreticilerin ünlenip zenginleşmesini sağlamış, yeni teşebbüslerin de önünü açmıştır. Manchester, Rouen ve sonradan Mulhouse gibi pamuk üretiminin yaygın olduğu yerlerde rengin formülüne olan ilgi oldukça fazladır. Boyanın yeniden üretimine dair farklı yaklaşımlar mevcuttur. Jean Baptiste François Auvray gibi Türk Kırmızısı’na yakın bir renge ulaşarak kendisine servet kazandıran kimyacıların varlığı tekniği öğrenmek için Teselya, Edirne ve İzmir’e, hatta üretiminin başarılı olduğu söylentisinin Avrupa’daki merkezlerine bile casuslar gönderilmesine sebep olmuştur. İsviçre’de ise eksik teknik bilgi ve yetersiz tecrübe Fransa’dan bu yolla ihraç edilmiştir. Johann Zeller, Nimes’de bir müddet çalıştıktan sonra 1760’lı yılların başlarında Zurich’te Türk Kırmızısı boyahanesini açmıştır. Türk Kırmızısı’nın muhteşem çekiciliği, ticari karlılığı, bunca gayrete rağmen

formülündeki gizem Avrupa'nın tüm ülkelerinde edinilmesi elzem bilgiye dönüşmüştür. Özellikle koloni sahibi ülkelerin temsilcileri Edirne'de cirit atmaktadır. 1768 yılında iki Amsterdamlı tüccar, yine Edirneli bir Türk usta ile beraber Türk Kırmızısı boyahanesini açmıştır (Riello, 2010; 1-28).

Türk Kırmızısı üzerine uzmanlaşan boyahaneler kurmak ve işletmek için Anadolu'dan işçiler getirilmeye bu süreçte devam edilmiştir. Türk Kırmızısı'nın üretildiği Anadolu şehirlerinde bulunan tüccarlar, ataşeler, misyonerlerle sağlanan haberleşme de bilgi havuzuna eklenmiştir. Bu arada orijinal işlem sürecine bağlı kalmadan rengi yeniden üretme üzerine de birbirinden farklı merkezlerce araştırmalar yapılmıştır. Üretim sürecini kolaylaştırmanın bir yolunu bulmak, böylece Türk kırmızısını ve kimyasını anlamak, rengi yeniden üretme çabalarının önemli bir aşamasını oluşturmuştur. Avrupa bu deney dönemi boyunca, Türk kırmızısı pamuklularını Anadolu'dan ithal etmeye devam etmiştir (Lowengard, 2001; 91-103). Deneylerin merkezinde kuşkusuz Fransa vardır. Fransız Bilimler Akademisine üye Pierre Josep Macquer Türk Kırmızısı'nın üretim sürecinde yer alan uzun işlem listesini basitleştirmenin yolunu aramıştır. Macquer 11 Ağustos 1773 tarihinde, Edirne Kırmızısı (Fransa'ya ilk gelen ustaların Edirneli olması nedeniyle) üstündeki araştırmaları hakkında gizli bir zarfı akademiye sunmuştur. Bilimsel raporunda giriş cümlesi şöyledir; “Bu kadar güzel olan ve Hindistan'da yapılan kadar güçlü olan kök kızılı kırmızısı ile pamuğu boyamak için bakanlık kararnamesi ile yayımlanan prosedürü bir kaç defa denetledikten sonra, şunu anladım ki bu prosedür sahip olduğu bileşenler ile tüm işlemler kesin olarak uygulandığında başarılabilir”. “Kök Kızılı Kırmızısı Pamuk Boyama Teorisi Hususundaki Araştırma” üst başlığıyla Fransız Bilimler Akademisi'ne sunulan raporda Macquer; “çok uzun süren, sonuç itibariyle güç ve karmaşık olan ayrıca pahalı ve çok da pratik olmayan işlemler silsilesini, çok derinlemesine tanımaya ve tüm bileşenleri ile işlemler esnasında tam olarak ne olduğunu araştırmaya, temelinde ise en gerekli olan şeyi keşfetmeye çalıştım” demektedir. Macquer, Edirne kırmızısı üzerindeki teorisinde son noktaya ulaşmak için iki yılını harcamıştır. Bu husustaki inceleme yazısı 31 Mayıs ve 14 Haziran 1775 tarihinde Akademi üyelerince okunmuştur. Macquer, yaptığı yirmiye yakın deney sonucunda şu sonuca varmıştır: “Şaplama, kök kızılı kırmızısı ile pamuğun renklendirilmesinde esas olan tek işlemdir, bununla birlikte buna angalaj yapılırsa renk daha da güzel olur”. Macquer'in hipotezi;

şaplama aşamasında şap asidinin sadece alkalın ile çözülmemiş olduğu yönündedir. Macquer'e göre; "Edirne kırmızısının canlılığı ve güzelliğini pekiştirici madde sabit alkalın ile çözülmüş şap toprağıdır, dolayısıyla şap alkalın solüsyonuna pamuğı batırmak yeterlidir, sonra kırmızı banyoya ve angalajın her daim bağımsız kalmasını sağlayarak bu işlemi bir kaç defa basit bir şekilde tekrarlayarak boyama yapılabilir". Macquer, Edirne Kırmızısı üretiminde şapın önemine ısrarla değinmiş ve Türkiye ile Hindistan'da kullanılan değişik pekiştirici maddeleri birbiriyle kıyaslayarak şapın pekiştirici madde olarak Hint boyacılar tarafından kullanılmadığını ortaya koymuştur (Lehman, 2012; 1-12).

Nitekim; Karl Reinking Hint Kırmızısı ile Türk Kırmızısı'nın benzerliğine dair "Türk Kırmızısı boyacılığı tabiiyetiyle pamuğun ve diğer nebati ve de madeni yardımcı maddelerin bulunduğu bir yerde icat edilmiş olmalı" demektedir. Şap Avrupa'da 1460'lı yıllarda keşfedilen bir madendir; ilk kez 1462 yılında Tolfa'da bulunmuştur. Giovanni de Castro, Papa 11. Pius'a bir mektup yazarak artık Avrupa'nın Türklere senelik 300 bin dukalık şap almaya mecbur kalmayacağını bildirir. Papa kendi topraklarında şapın bulunmasını "menfur Türklere karşı kazanılmış bir zafer" olarak telakki eder, Hıristiyanları kendi şapını kullanmaya çağırır ve bunun bir vicdan borcu olduğunu söyler. Papa ayrıca şaptan elde edilen hasılatın Türklere karşı yapılan harplerde kullanılacağını da ilan etmiştir. (Reinking ve Atayolu, 1937; 382).

Şap Anadolu'da bol miktarda vardır. Osmanlı Devleti şapı Cenevizli tüccarlar vesilesiyle hem Batı Akdeniz'e hem de Kuzeybatı Avrupa'nın özellikle kumaş üreten şehirlerine satmışlardır (Heers, 1961; 394). 16. ve 17. yüzyıllarda, Anadolu ve Trakya'da çıkartılan şapın büyük bir kısmı Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde kullanılmıştır. Ancak ihracatı yasak ürünler arasında değildir. (BOA, MD 27, s.132, h.983). Osmanlı Devleti'nde şap, Şebinkarahisar, Gediz ve Gümölcine yakınlarında bulunan Maruniye'den çıkarılmaktadır. Gediz'in üretimi yılda 14.000 bin kantardır ve neredeyse tüm Avrupa'nın Şap ihtiyacı buradan karşılanmıştır (Dingeç, 272; 156-8).

Macquer, Türk Kırmızısı üretim aşamalarında hayati öneme sahip olan şapın kimyasal analizini yaparken aynı tarihlerde Rouen'de kimya profesörü olan

J.B. Vitalis de proseste en ilginç başlığa; hayvan dışkısının rolüne dair incelemelerde bulunmaktadır. Profesör Vitalis, Institut National de France'a "Edirne kırmızısı boyamasında koyun dışkısı kullanımı ve cinsi üstündeki araştırmalar" başlıklı bir metin sunmuştur. Vitalis yazısının başında "Fransa İmparatorluğu'nun ilk tekstil imalatı şehrinde yapılan bu sanayi dalına dair çalışmalara özel bir önem vermesi gerektiğine inanıyorum. Rouen'de küçük ve büyük bir çok fabrika bu rengi kullanıyor. Süreç bugün atölyelerimizde takip edilmekte. Doğu Akdeniz kıyılarında sahip olunan o ilk fikre biz de sahibiz. Bu işlem kimya ışığı ile aydınlatılmaya ihtiyaç duyan bir dizi operasyonlardan oluşmakta, bu cins kumaşta sabit ve daimi başarıya sahip olmak istiyorsak bu ilk fikre uymak zorundayız. Bugün şunu bildirmekten onur duyuyorum ki Edirne Kırmızısı boyamasında koyun dışkısı kullanımı ve cinsi üstündeki araştırmalarımın sonucunu enstitüye bildirdim" demektedir. Profesör Vitalis; araştırması sonucunda, "koyunun bağırsak sıvısı ve dışkısının rengi sabitlemede hiç bir faydası yoktur; ama şunu biliyoruz ki; bu tarz dışkı çok yüksek uçucu bir alkalin miktarı içermektedir, bu da kırmızıdan faydalanmayı sağlar" neticesine varmıştır (Vitalis, 1808, 153-161).

Macquer ve Vitalis'in araştırmaları gibi Türk Kırmızısı boyaması ile ilgili birçok sonucun ve reçetenin ortalıkta dolaşması, konunun ülke ekonomisi için hayatiyetini bilen Kraliyet yetkililerince birtakım düzenlemeler yapılmasına neden olmuştur. Fransa'da 1765 yılında Kraliyet Basım Evi Türk Kırmızısı boyaması ile ilgili küçük bir talimatname basmıştır. Karl Reinking ve Sabri Atayolu'nun ortaklaşa kaleme aldığı Mellian Textilberichte Dergisi'nde Almanya'da yayınlanan "Zur Entstehung und Frühgeschichte des Türkischrots" Türk Kırmızısı'nın Yakın Tarihi adlı makalesinde 1765 senesinde Fransa'da Imprimerie Royale tarafından basılan talimatnamenin İstanbul sefiri vasıtasıyla Baba-ı Ali tarafından Fransa Hükümetine verildiği bilgisi mevcuttur (Reinking ve Atayolu, 1937; 382). Bu bilgiyi topraklarında bunca endüstriyel casusluk olayının yaşandığı Osmanlı Devleti'nin verdiği ilk tepki olarak yorumlamak mümkündür. Bir çok ekonomik avantajları içeren formülün Bab-ı Ali tarafından neden topraklarında kök bitki yetişmeyen ve bu yöndeki tüm ihtiyacını Osmanlı'dan karşılayan İngiltere'ye değil de Fransa'ya verildiği ise III. Mustafa döneminde Fransa ile olan yakınlaşmaya ve dokuz yıl sonra Küçük Kaynarca anlaşmasıyla son kalıntıları da silinecek özgüvene bağlanabilir.

Kuşkusuz krallığın talimatnameyi basmasındaki amaçlarından biri de Türk Kırmızısı üretiminde belli bir kaliteyi yakalama isteği olmuştur. Çünkü birçok boyacı, orijinal rengi elde ettiğine inanmıştır. Ancak çok azı, bu özel işlem gerektiren Türk formülünü başarılı üretime dönüştürebilmiştir (Lowengard, 1999; 103).

Üstelik bu durum taklit Türk Kırmızılarını kimyasal analizle tespit etmek ve taklit ürünleri yok etmek üzerine çalışan yeni bir sektörü doğurmuştur. Johannes Baptista de Beunie tarafından 1777 yılında Rotterdam'da Felemenkçe basılan 40 sayfalık kitapçık, "Mémoire sur la teinture en noir" adıyla Fransızcaya çevrilip, İngiliz devlet yetkililerine, Darnetal ve Hamburg'daki Kırmızı boyamacılarına gönderilmiştir. Kitap "Türk Formülünü bilmekte ayrıcalıklı dairede kalmak istiyorsanız" cümlesi ile başlar ve iddiasını dillendirir; "Kimyager Hellot'un bulduğu analiz yöntemiyle taklit Türk Kırmızılarını tespit edebiliyoruz, bu renk testi tamamen bilimsel gerçeklere dayanır". Kışkırtıcı ve bir o kadar da iddialı "Türk Kırmızısı'nı bulduğunu düşünen pek çok kişi teste karşıdır" cümlesiyle son bulan kitapta ayrıca test sonucu taklit olduğu anlaşılan ürünlerin yok edilmesi hizmetinin de verildiği belirtilmiştir (Brunello, 1974; 234).

Kaynaklara göre Fransa'da asıl karlı üretime, Darnetal yakınlarındaki Saint-Léger Kasabası'nda Türk Kırmızısı İmalathanesi açan Pouce ve Archalat isimli iki tüccar ulaşmıştır. 1776'da devlet yardımıyla doğrudan Edirne'den birkaç Türk ve Rum boyacıyı Fransa'ya kaçırmakla işe başlayan Pouce ve Archalat'ın ünü kısa zamanda Rouen'e yayılmıştır. Rouen dışında; Darnetal'da 1780-1785 yılları arasında 11 civarında Türk Kırmızısı imalathanesi vardır ve daha küçük olan Saint-Léger'de bu sayı aynı yıllarda altı ile yedidir. Gelen Türk ve Rum boyacılar, Darnetal'da var olan boya fabrikaları etrafında ufak koloniler kurmaya başlamıştır (Wescher, 1959; 10-13). Burada başlayan yerleşme, Türk Kırmızısı formülünün Rouen bölgesinde bilinmesini sağlamıştır. Mulhouse'de ise 18, 19 ve 20. yüzyıllarda Türk Kırmızısı boyamacılığı yapan 30 şirket vardır. (Jacqueline Jacqua ve diğerleri, 1995; 136-141).

Bu sırada süreci kişisel olarak takip eden Le Pileur d' Apligny 1776'da "Pamuklu Kumaşları Boyama Sanatı" adıyla bir kitap yayımlar. Kitapta formül iddialı bir şekilde ifşa edilmiştir. Fakat yine de uygulamada sınırlılıklar söz

konusudur (Lesguilliez, 1835; 302). Bu arada Rouen ve çevresindeki onca uzman Türk ve Rum usta varlığına rağmen endüstriyel casusluk hadiseleri yaşanmaya devam etmiştir. Muhtemel sebebi; rekabetin getirdiği güvensizlik ve gerçek formülün saklanması için farklı farklı reçetelerin piyasaya kasten sürülmesidir (Yıldırım, 2014; s.1).

Fransa'da bir baskı fabrikası bulunan işadamı Oberkampf, yöntemlerini geliştirme isteğiyle rakiplerinin boyama tekniklerini ayrıntılarıyla öğrenmek için yeğenlerini Glasgow'a yollamıştır. O yıllarda yaşanan İngiltere ve Fransa arasındaki ekonomik savaş benzer girişimlerde bulunanları ilginç yöntemler keşfetmeye zorlar; sınırdan geçirilecek notlar önce sahte kırmızı boyayla renklendirilir, sonra bir şap eriğiyle pamuklu kumaş üstüne iletilecek notlar yazılır. Sirkeye batırıldığında bütünüyle kaybolan yazı ve çizimler, şap emdirilmiş kumaşın sınırın geçilmesi sonrasında kök boya ile boyanmasının ardından tekrar okunabilir hale gelir. Christophe Philippe Oberkampf'ın yeğenleri bu yöntemle İngiltere'den bir çok bilgi çıkarmışlardır. Dolayısıyla kök boya ile boyama yöntemi hem bir casusluğun ana sebebi, hem de bilginin taşınmasında casusluk tekniği olarak da kullanılmıştır (Delamare ve Guineau, 2007; 141).

3.5.2 İngiltere ve İskoçya

İngilizler 1770'lerde Fransa'dan Türk Kırmızısı boyama bilgisini ithal edebilmek için faaliyet halindedir. Aslen İngiliz olan John Holker –kendisi literatürde dünyanın ilk profesyonel sanayi casusu unvanını taşımaktadır- Türk Kırmızısı imalathanesini Fransa'da Rouen'de açmıştır. Bir çok araştırmacıya göre bu girişim ilk olma özelliği taşımaktadır. John Holker da Edirne'den Türk Kırmızı boya ustaları getirmiştir (Wescher, 1959; 10-13). Fakat babası ve oğlunun da adı John olan Holker'ın kişisel hikayesi ile Rouen'de açılan ilk Türk Kırmızısı imalathanesinin kurucu isimleri örtüşmemektedir. Muhtemelen John Holker'ın Türk Kırmızısı İmalathanesi ilk değil, ilklerden biridir.

John Holker ve aynı adı taşıyan oğlu John Holker'in kişisel hikayesini Oxford Dictionary of National Biography'ye yazan J.R. Herris'in aktardıkları endüstriyel bilginin uluslararası rekabetteki önemi açısından oldukça kayda değerdir.

John Holker 1719 senesinde İngiltere’de doğmuştur. Manchester’da silindirli ütüleme işi ile uğraşırken, 1740’da Elizabeth Hilton ile evlenmiştir. Edward Stuart ordusu ile 1746’da Manchester’a girdiğinde İkinci Jacobite ayaklanmasında aktif rol oynayan Holker da tutuklanmıştır. Fakat tutukluluğu uzun sürmemiştir. Newgate hapisanesinden kaçıp, Hollanda üzerinden Fransa’ya geçmiştir. Mesleğini Fransa’da icra etme yollarını arayan Holker’ın Hükümet Sanayi Müfettişi olan ve İngiliz sanayini mercek altına alan Marc Morel ile tanışması hayatının dönüm noktası olmuştur. Morel kısa bir süre sonra Ticaret Odası Başkanı Daniel-Charles Trudaine ile Holker’ı bir araya getirmiştir. Buluşmada Holker’ın Rouen pamuk sanayini İngiliz standartlarına erişirme kabiliyetine sahip olduğu görülmüştür. Ticaret Odası Başkanı Daniel-Charles Trudaine’in emriyle Holker’a biri iplik eğirme ve dokuma diğeri ise boyama üzerine iki imalathane açması için gerekli sermaye ödenmiştir. Holker bu gelişmenin ardından hemen kaçak yollardan İngiltere’ye, memleketi Lancashire’ a geçmiştir. Bazı makine modelleri ve aileleriyle birlikte birçok işçinin Fransa’ya intikalini başarılı bir şekilde organize etmiştir. Kısa süre sonra üretime başlamış ve olumlu sonuçlar elde etmiştir. Bu girişim resmen devlet tarafından finanse edilen ilk sanayi casusluğu operasyonlarından biri olarak tarihe geçmiştir. Holker’ın sahip olduğu bu iki Rouen işletmesi oldukça başarılıdır ve Holker, Trudaine’in takdirini kazanmıştır. Holker zamanla sanayi casusluğu kapsamını pamuktan öteye taşımayı planlamıştır. Bunun için sanayinin durumunu incelemek ve nerelerde İngiliz teknolojisi ve işçilerini aşılama yoluyla ilerleme kaydedebileceğini tespit etmek için İngiltere’ye turlar düzenlemiştir. Holker’ın tur raporları oldukça etkili, çoğu zaman harika ve hatta şaşırtıcıdır. 1756’da Fransa Ticaret Odası baş müfettişi, 1766’da da eşi ve oğluyla Fransız vatandaşı olmuştur. 1770’de St. Louis Haçı’nı almış, 1774’te sanayiye olan olağanüstü hizmetlerinden ötürü kendisine asilzadelik mektupları bahşedilmiştir. Bu arada 1745’de doğan ve babasının adını alan oğlu da boş durmamaktadır. Babası ile birlikte İngiltere turlarına katılmış, tecrübe edinmiştir. 1768’de de babasına yardımcı olarak atanmıştır. Özel ilgi alanı İngiliz teknolojisiyle üretilmiş sülfürik asit sürecidir. 1772’de prosesi ele geçirmiş ve üretime başlamıştır. Genç John Holker 1767, 1770 ve 1772’de İngiltere’de büyük çaplı sanayi casusluğu yapmıştır. 1770’deki ziyareti sonucu Fransa’ya büküm makinesini kazandırmıştır. 1777’de Fransa Hükümeti tarafından aynı amaçla Amerika Birleşik Devletleri’ne gönderilmiştir. Genç Holker Amerika Birleşik Devletleri’nde Philadelphia Konsolosluğu yapmaktadır. Genç

Holker malum görevi dışında Amerika'da geniş çapta arazi spekülörlüğü de yapmıştır.

John Holkerlar'ın kişisel hikayelerinde Türk Kırmızısı da vardır. Edirne'den Rouen'e Türk ve Rum ustalar kaçırarak üretime başlamışlardır. Fakat bu teşebbüsün hangi yıl gerçekleştiği ve üretimin ne ölçüde başarılı olduğu J.R. Herris'in ilgili makalesinde belirtilmiyor (Herris , 2004; 219). André Rémond'un John Holker biyografisinde ise; 19 Eylül 1752 yılında d'Haristoy, Paynel, Goudard, Boutray ve Holker'ın Türk Kırmızısı imalathanelerini birleştirerek ortak bir şirket kurulduğu ve tek bir çatı altına topladığı, kurulan şirketin ise bir yıl sonra 26 Ekim 1753'de devletçe işletilmeye başlandığı yazılıdır (Rémond, 1946; 186).

Görünen o dur ki; Fransa'ya Türk Kırmızısı'nın formülü bir İngiliz tarafından getirilmemiştir ama İngiltere'ye kesinlikle bir Fransız tarafından taşınmıştır. Nedeni ekonomik çöküntü nedeniyle Türk Kırmızı Atölye sahiplerinin daha karlı pazar arayışıdır. Fransa, Kuzey Amerika'daki tüm kolonilerini 1763 tarihinde, Yedi Yıl Savaşları sonrasında imzalanan Paris Anlaşması ile İngiltere'ye kaptırmıştır. İngiltere, Yedi Yıl Savaşları'nın mali yükünü, yeni vergilerle kolonilerden çıkarmaya kalkışınca; bu durum Kuzey Amerika kolonilerinde huzursuzluğa neden olmuştur. 1774 yılında On üç Koloninin başlattığı Amerikan Bağımsızlık Savaşı 1776 yılında bağımsızlık ilanı ile noktalanmıştır. Fransa ise bu çatışmalara büyük boyutlarda mali destek vererek dolaylı olarak katılmıştır. Harp harcamaları ve giderek artan saray masrafları Fransız monarşisini mali yönden tükenme noktasına getirmiştir. Bu tükeniş sadece pamuklu tekstil endüstrisini değil, ülkenin tüm ekonomik alt yapısını bozmuştur. Bu durum karşısında elinde kendini kanıtlamış formül bulunan, üretim tecrübesi edinmiş Türk Kırmızı Boyama İmalathanesi sahipleri, bilginin henüz ulaşmadığı İngiltere'ye yönelmişlerdir. 1780'lerin ortalarında birçok Fransız 'Türk Kırmızısı Boyacısı' İngiltere'ye göç etmiştir. Yanlarında formülleri ve Türk ustaları da vardır. 1786'da Normandiya Ticaret Odası'nın (Cambre de Commerce de Normandie) görevlendirdiği bilgi toplama heyetinin Manchester ziyaret notlarına; 20 Türk Kırmızısı boyacı ustasının Manchester'a yerleştiği yansımıştır. Raporun yazarları, Rabasse ve Hurard: "Manchester, Türk Kırmızısı boyasını pamukta elde etmede henüz bizim kadar başarılı olamadı. Fakat emin olduğumuz bir şey var ki o da bir yıla kalmaz bu güzel

zengin rengin bütün İngiltere boyunca bilineceğidir” demektedir (See, 1930; 308-313).

Bu göç edenlerden ilki, 1785 yılında Manchester Tekstil Topluluğu'nun önde gelen üyelerinden olan Bay Philips'e amacını ve iddiasını dillendirdiği tezkire ile başvuran Jacques Papillon adlı Rouenli bir Türk Kırmızısı boyacısı olmuştur. Mektubu, kişisel ziyareti takip etmiş, Papillon, elindeki formül ve boyama örnekleriyle Philips'i Türk kırmızısını icra etme yeteneğiyle etkilemiş, fakat Manchester Ticaret Odası bir başka Fransız göçmen Türk Kırmızısı Boyacısı Borelle ile müzakerelere zaten başlamıştır. Bunun üzerine Papillon, teklif üzerine “Britanya'daki ilk başarılı Türk kırmızısı boyacısı” ünvanını alacağı Glasgow'a gitmiştir. Burada, Macintosh ve Dale Firması ile çalışmaya başlamıştır (Peel, 1952; 496-505). Firma ortaklarından George Macintosh'un oğlu Charles'a yazdığı mektuba göre; 1787 Ocak ayına gelindiğinde Papillon çoktan firmayı terk etmiştir. Mektup “Merhum George Macintosh'un Anıları” adlı biyografide 1847 yılında yayınlanmıştır. 18 Ocak 1787 tarihli mektupta; “Papillon artık tamamen işi bıraktı. Onun mutsuz halleriyle başa çıkmak oldukça zordu. Onun kullandığı metotla oldukça ilerledim. Onun 25 gününü alan boyama işlemi ben 20 günde yaptım, oluşan renk ise daha iyi. Onunla herhangi bir ilişkimiz kalmasın diye de Ekim'e kadar maaşını ödedik” (Macintosh, 1847; 22) denmektedir.

Bu tarihten sonra Papillon'un adı, 1790-91 Glasgow Rehberi'nde Barrowfield Boya Fabrikası yakınlarında pamuklu kumaş boyacısı olarak geçmektedir. 1799'da hala oradadır ve imalathanesi bu kez Brunswick Caddesi'ndedir. İki yıl sonra 1801'de de, Charles Papillon Boya Fabrikaları'nın sahibidir. Charles ismi, muhtemelen iki oğlundan birine aittir. 1801 tarihi ise P.J. Papillon'nun Glasgow Rehberinde son kez isminin anıldığı tarihtir. Jacques Papillon ve iki oğlu 1799'da Britanya vatandaşlığına alınmıştır. Her ne kadar Macintosh “Onun mutsuz halleriyle başa çıkmak oldukça zordu” dese de Jacques Papillon ve ailesinin Britanya vatandaşı olabilmesi için çok özel bir prosedürün aşılması gereklidir. Bu prosedür, Majestelerine Lordlar Kamarası'nın vatandaşlığa alınacak yabancılar için; “Majestelerinin soylu kişiliğine ve hükümetine oldukça bağlı olacağına, intizamlı yaşam ve davranış düzenine uyacağına dair yeterli gerekçe sunmasıyla” başlar. Sunulan gerekçe kabul görürse Majesteleri “Vatandaşlık iznini”

tasdikler. Ardından bu tasdik Lordlar Kamarası Gazetesi'nde ilan edilir. Pierre Jacques Papillon, oğulları Pierre François ve Adrien Charles Papillon yayınlanan ilanla 1799 yılında Britanya vatandaşı olmuşlardır.

Pierre Jacques Papillon 1801 yılında Glasgow'daki işini oğlu Charles'a bırakmış ve Londra'ya taşınmıştır. Pazarı iyi analiz eden Papillon, pamuklu emprime ve bandana üreticiliğine başlamış, ürettiği ve çok sonradan seçim kampanyalarının sembolü olacak Türk Kırmızısı bandanalarını Amerika'ya ihraç etmiştir. Ancak İngiliz ekonomisine olan katkıları nedeniyle adı Glasgow'un en büyük caddesine verilen (sonradan Fransız Caddesi olmuştur) Papillon, arkasında sefalet içinde yaşayan bir dul bırakmıştır (Peel, 1952; 496-505).

Peter MacKenzie'nin yönettiği gazetenin "Notlar ve Sorular" köşesinde Glasgow'da yer isimleri üzerine yapılan araştırmalar yayınlanmaktadır. İlk yayının ardından 3 hafta geçmiştir ki Papillon'un eşi Jane Papillon tarafından gazeteye bir mektup göndermiştir. 11 Ağustos 1851 tarihinde, bu kez genel yayın yönetmeni, gazeteye gelen mektup üzerine bir yazı kaleme almıştır. Peter MacKenzie'nin yazısına attığı başlık; "Merhum Bay Papillon'un Dul Karısı, Glasgow'daki Türk Kırmızısı Boyacısı" dır. Yazı şöyle devam etmektedir:

"Yaklaşık 3 hafta önce, "Notlar ve Sorular" köşemizde, Türk kırmızısı boyacılığı sanatını Glasgow'a getiren merhum Bay Papillon'un adının sonradan verildiği Rutherglen Köprüsü muhitinde yer alan bir caddeye dikkat çekilmişti. İmalatçılık tarihimizde çok önemli olan Türk kırmızısı boyasının oldukça başarılı uygulanması Glasgow'a dünya çapında geniş bir ün kazandırmıştı. Fakat Bay Papillon'un adı söz konusu yazıda geçmiyordu. Bay Papillon Rouen'in yerlisiydi ve Berthollet ile diğer önde gelenler sanata dair bilimsel araştırmalarını sürdürürken, o ilk olarak Macintosh & Dale ve daha sonradan Henry Monteith & Co ile Türk kırmızısı boyacılığı dalını tanıttı ve böylece adının atfedildiği bir cadde ismi onuru ona bahşedildi. 1790'da İskoçya'daki imalattan sorumlu komisyon üyeleri, Monsieur Pierre Jacques Papillon'a, sırrın birkaç yıl boyunca deşifre edilmemesi şartıyla, Türk kırmızısı boyama tekniğini Dr. Black'e (Üniversitemizdeki mahirane ve filozofik gizil ısı teorisinin yazarı Ünlü Kimya Profesörü) anlatması karşılığında pirim ödedi. Glasgow hala bu harika ve parlak boyanın esas yuvasıdır. Topluma oldukça faydası dokunan bir sanat ve imalat türünü ithal eden bu ünlü yabancının ölmüşlerinin ruhunun çoktandır yok olmuş gururunu yeniden onarmak, kayda değer ve haklı bir hareket olurdu. Şehrimiz, bu hayırseverin hatırasına daha fazla saygı gösterilebilirdi. Halkın geneli dul karısının hala, söylemekten üzüntü duyuyoruz ki; büyük sefalet içinde

yaşadığını öğrendiğinde oldukça şaşıracaktır. Bayan Papillon'un kendisi bize mektupla ulaşana kadar ise biz de bunun farkında değildik. Bu şehirde hatırı sayılır miktarda büyük paralar Türk kırmızısı boyacılığı sayesinde kazanıldı ve bu büyük ölçüde bizim imalatçılıktaki ünümüze ün kattı. Tüccar prenslerimiz ve önde gelen imalatçı firmalarımız arasında, İskoçya üzerinde bu kadar güzel hatıralar bırakan ve şehrimizin imalatçılık adına ilk atılımlarından birine öncelik etmiş birinin saygıdeğer dul eşine para olmasa bile birazcık ilgi ve alaka gösterebilecek kimse yok muydu?" (MacKenzie, 1851; 7).

MacKenzie'nin kaleme aldığı makale Türk Kırmızısı'nın İskoçya'daki gelişiminde altı çizilebilecek önemde iki anekdotu teyit eder mahiyettedir. Birinci teyit; "Berthollet ve diğerleri sanata dair araştırmalarını sürdürürken" ifadesi İngiltere'ye Türk Kırmızı üretimi için gelen ilk Fransız'ın Papillon olmadığını, Bertholletler'in bu konuda İskoçya'da araştırma aşamasında oldukları bilgisidir. İkincisi ise; 1790'da imalattan sorumlu komisyon üyelerinin Papillon'a sırrın birkaç yıl boyunca deşifre edilmemesi şartıyla, Türk kırmızısı boyama tekniğini Dr. Black'e anlatması karşılığında pirim ödediğidir.

Claude Louis ve Amedee Berthollet iki önemli Fransız bilim adamı, aynı zamanda Elements of The Art of Dyeing'in yazarlarıdır. Kitap İngilizce kaleme alınmıştır ve Londra'da 1824 yılında basılmıştır (Berthollet C. L. ve Berthollet A. B, 1824; 313-384). Kitabın basılmasının ardından Glasgow Mekanik Magazin Dergisi'nin 25 Eylül 1824 tarihli sayısında "Bertholletler'in Boyama Sanatı ve Unsurları" adlı bir makale yayınlanmıştır. 39. Sayıda yer alan makale "devam edecek" dip notuyla noktalanmıştır. Makalenin devamına cılız bir metinle 41. sayıya yer verilmiştir. Makale aynı zamanda Bertholletler'in kişisel hikayelerinin yanı sıra, yıl içerisinde yayınlanan kitapta özel bir bölüm ayırdıkları Türk Kırmızısı'na dair tanıtıcı metindir. Bu metinde, Bertholletler formülü Dr. Black'e Papillon'un ücret karşılığı verdiği bilgisini ilk kez ifşa etmiştir (The Glasgow Mechanics Magazine Dergisi 1824; 144).

MacKenzie yıllar sonra bilgiyi doğrulayan ikinci bir hikaye daha kaleme almıştır. 1785 yılında Papillon elindeki formülü Manchester Ticaret Komitesi'ne satamamış bu fırsatı Borell'a kaptırmıştır ama, 5 yıl sonra aynı formülü İskoçya İmalat Komisyonuna satmayı başarmıştır.

Manchester Ticaret Komitesi'nin bir taraftan Papillon'u oyalarken diğerk taraftan görüştüğü Fransız göçmeni Türk Kırmızısı boyacısı Louis Borell ise Papillon'dan 4 sene önce 1781'in sonlarına doğru İngiltere ile temasa geçmiştir.

Louis Borell daha Fransa'da iken tanışıklığı olduğu düşünölen milletvekili William Morton Pitt aracılığıyla Manchester Ticaret Odası'na ulaşmaya çalışmıştır. Borell, bu niyetle Morton Pitt ile uzun süre yazışmıştır. Fakat Pitt kah yurt dışındadır kah hastadır. Borell 1782 baharında içine Türk kırmızısıyla boyanmış pamuk örneklerini eklediği bir mektupla Manchester Ticaret Odası'na başvurmuştur. Oda başkanı Bay Philips, Borell'ün iddialarının kanıtlanması, “Hazinenin Efendileri'ne boya ile ilgili önerilerini haklı kılacak her türden gerekli bilginin” sağlanması amacıyla 3 kişiden oluşan bir komisyon kurulmasını istemiştir. Bunun üzerine Thomas Egerton, Lord Grey Wilton, Louis Borell ve kardeşi Abraham Henry Borell Ocak 1784 yılında bir araya gelmiştir. İlk boyama sonuçları komiteye 11 Şubat 1785 tarihinde sunulmuştur. Komiteye, kullanılan her bileşen ayrı ayrı gösterilerek tüm süreç uzun uzadıya açıklanmıştır. Komite üyeleri daha sonra büyük bir dikkatle başkan Bay Philips'in gözetiminde Borelller'in de yardımı olmaksızın işlem sürecini tekrarlamıştır. Bunu uzun süreçli dayanıklılık testleri takip etmiştir. 25 Mayıs'ta komite boyanın kalıcılığından tamamıyla memnun halde yeniden toplanmış ve 26 Mayıs'ta “keşfin harika sonuçlarının halka açıklandığı “Hazinenin Efendileri”nin de adının geçtiği bir bildiri imzalanmıştır”. 7 Haziran 1786 tarihinde de komite “2500 poundu aşmayacak miktarda paranın, halkın kullanımı için Türk Kırmızısı isimli rengi çile ve parça olarak boyama yönteminin doğru keşfi üzerine, Louis Borell ve Abraham Henry Borell'e hibe edileceğini” açıklamıştır. 1781-1786 yılları arasında Louis ve Abraham Borelller'in Manchester Ticaret Odası ile yaşadıkları yoğun ve uzun süreç özellikle Journals of the House of Commons'da (Avam Kamarası Dergisi, (1803; 467-468) ve Büyük Britanya da Pamuk Üretiminin Tarihçesi'nde ayrıntılarıyla anlatılmıştır (Baines, 1835; 276-277).

Gelişmelerin sonraki aşamaları ise gazete ilanlarından rahatlıkla takip edilebilmektedir. Hazine tarafından halka açıklanan formüle Borell kardeşler uygulama sonuçlarına bakarak bir ek yapma ihtiyacı hissetmişler ve “Türk kırmızısı boyacılığıyla ilgilenen herkesin dikkatine” başlığıyla Manchester Mercury gazetesine ilan vermişlerdir. İlanda ilgililerine önemli bir uyarı vardır; “Soda külü

çözeltisi (Bolivya Kalayı) soğukta bırakılmamalıdır. Çözeltilinin oluşturulduğu yer ocağın yakınında olmalıdır ki ilave bir ateş gerekmeden yeterli ılıklik elde edilebilsin. Hazine tarafından verilen tarifte bu durum göz ardı edilmiştir” (Mancher Mercury, 25 Aralık 1787; 15).

Manchester Ticaret Odası’na Büyük Britanya’nın ekonomik çıkarları için Türk Kırmızısı formülünü satan ve Britanya Hazinesinden 2500 pound alan Borell kardeşler bu parayı sermaye yapmış ve soyadlarını taşıyan bir girişime dönüştürmüşlerdir. Fakat rakipleri yok değildir; Glasgow’da bulunan Macintosh ve Dale ile rekabet halindedirler. Bu amaçla ilk reklamları 28 Ekim 1788 tarihinde yayınlanmıştır. Reklam Manchester Mercury’de dört ve 11 Kasım tarihinde iki kez tekrarlanmıştır;

“Blakeley’den Mr. Borell, kendisine bahşedilen unvanı hak etmek adına, boyamaktan gurur duyduğu bu kullanışlı rengin elde edilmesi için bir girişimde bulunduğunu bilgilendirmek amacıyla bu yola başvurmuştur. Şart ve koşullar hakkında daha fazla bilgi için gerekli yardımı sağlamakla sorumlu olan Cock Tavern’e müracaat ediniz” (Mancher Mercury, 28 Ekim 1788; 14).

Borell’in birden fazla şirketinin olduğu şirketlerinden yalnızca birinin Blackley’da kurulduğu 1794, 1797, 1800 ve 1802 tarihli Journals of the House of Commons’tan takip edile bilinmektedir. Abraham Henry ve Louis Borell kayıtlarda “Türk-Kırmızısı Boyacısı” olarak geçmektedir ve müşterilerin kendisini Market Street üzerinde yer alan Dog and Partridge’de bulabileceği bilgisi yer almaktadır. Aynı kayıta; Meclise yazılan bir dilekçeyle Louis, Abraham Henry ve bilinmeyen bir başka Henry Borell ile birlikte, yurttaşlığa kabulleri için kanun teklifinin talep edildiği bilgisi vardır. Aynı yılın 23 Aralık tarihinde de Borell ailesinin üç üyesinin de Britanya vatandaşı yapılarak ödüllendirildiği görülmektedir (Journals of the House of Commons, 1803; 503).

Abraham Henry ve Lois Borell üretime başladıkları tarihten 16 yıl sonra 1804 yılında emekli olmaya karar vermişlerdir. Bu kararlarında muhtemelen İngiltere’de ihtiyaçlar doğrultusunda giderek artan Türk Kırmızı Boyama Fabrikaları’nın sayısı da etkili olmuştur. Abraham Lois Borell 31 Temmuz 1804

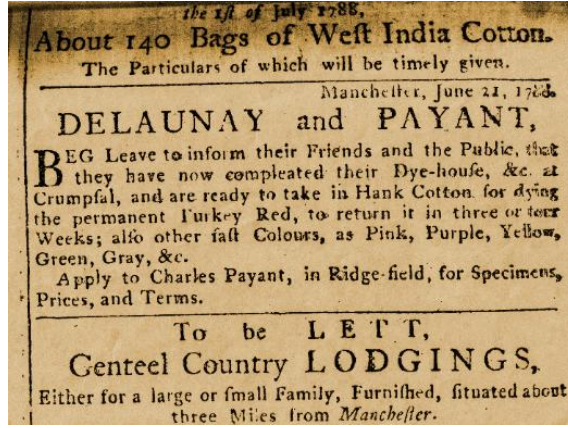
yılında gazeteye ilan vererek sahip oldukları Türk Kırmızısı Boyama Fabrikalarını satışa çıkardıklarını ilan etmişlerdir (Manchester Mercury, 31 Temmuz 1804; 24); “Blackley’deki Büyük Boya Fabrikası özel anlaşmayla satışta. Hemen teslimat. Manchester yakınlarında Blackley’ de, yıllarca Bay Borell’in (kendisi işten emekli olmak üzere) işlettiği Boya Fabrikaları, (Türk Kırmızısı üzerine) büyük miktarda boya ticareti için gerekli hepsi mükemmel durumdaki tüm demirbaşlar ve ekipmanı ve tamirattaki binaları ile çok cüzi bir ücret karşılığında anında yeniden işe başlayabilecek kapasitededir. Yukarıda bahsedilen akarsuyla çevrilmiş ve en ufak bir engellenmenin mümkün olmadığı işletmelerin hepsi, Lancashire’ da yer alan başka herhangi bir işletmeden, daha büyük miktarda ticaret yapabilecek durumdadır. 10 yıllık süresi dolmamış şirketler kiradadır. Şu anki sahibi Bay Borell, her türlü gerekli bilgi ve izahatı satın almakla ilgilenenlere sevecektir. İstenirse hepsi gezilebilir.”

Kudüs Hebrew Üniversitesi öğretim üyesi ünlü İngiliz bilim adamı Prof Dr. Antony Travis’in “İslam Teknolojisi’nin bir zaferiydi” dediği Türk Kırmızısı’nın İngiltere’deki serüvenine dair düştüğü notta “İngiliz sanayisi yararına işin gizemini açıklamaları için Borel Kardeşlere 2500 Sterlin ödedi ancak yine de boyama sürecinde gerekli uzlaşma sağlanamadı” şerhi yer almaktadır (Travis, 1994; 28)

Nitekim; aynı yıllarda yine bir Fransız boyacı Angel Raphael Louis Delaunay’ın İngiltere’de ki varlığı Travis’in iddiasını doğrulamaktadır. Angel Delaunay ve ailesinin Manchester’a gelişleri 1788’in Haziranını bulmuştur. Aile diğer Fransız Türk Kırmızısı boyacı ustaları gibi Rouen’den gelmiştir. İngiltere’ye göç ettiğinde 35 yaşında olan aile büyüğü Angel Raphael Louis Delaunay sermaye sahibidir, İngiltere’ye kendini kanıtlamak için gelmiştir. İhtiyacı olan şey; Manchester’a yerleşmesi ve şirket kurabilmesi, ticaret yapacak kadar dil öğrenmesi için gerekli olan yardımdır. İngiltere’de Fransızca ve İtalyanca öğretmek hayatını kazanan Charles Payant (muhtemelen Rouen’den akrabasıdır) aradığı desteği ona vermiştir. Kısa zamanda ortak bir şirket kurup işe başlamışlardır.

6 yıldır İngiltere’de bulunan Borell’in Manchester Mercury Gazetesi’ne verdiği ilandan 4 ay önce aynı gazetede “Delaunay and Payant” başlığı ile

yayınlanan reklam, Angel Raphael Louis Delaunay'ı az bir farkla İngiltere'deki en başarılı Türk Kırmızısı Boyacısı yapmaktadır (Cliffe, 1976; 94).

Kaynak; <http://www.colorantshistory.org/TurkeyRed.html>

3.5.2.1 Delaunay ve Payant'ın Manchester Mercury'e verdiği ilan.

W. H Cliffe'in sözünü ettiği reklam 21 Temmuz 1788'de Manchester Mercury'de yayınlanır. "Delaunay ve Payant, sevgili arkadaşları ve kamuoyuna, Crumpfal'da bulunan boya fabrikalarını tamamladıklarını bildirmek için izin istemektedir. Kalıcı Türk Kırmızısı rengiyle boyayıp, 3 ya da 4 hafta sonra hazır şekilde iade etmek üzere pamuk ipliği çilesi almak için hazırdır. Numune, fiyat ve şartlar hakkında bilgi için Ridge Meydanı'nda bulunan Charles Payant'a başvurunuz"(Manchester Mercury, 21 Temmuz 1788; 12).

Louis Delaunay'ın Payant ile olan ortaklığı haliyle çok uzun sürmez. Muhtemelen amaç hasıl olmuş, Delaunay Manchester tekstil boya pazarına girmiştir. Payant çok geçmeden öğretmenliğe geri dönmüştür, bunu da Manchester Mercury'e verdiği bir reklam ile ilan etmiştir (Manchester Mercury, 15 Aralık 1789; 14). Delaunay ve Payant arasında nasıl bir anlaşma vardır bilinmez fakat Delaunay tedbiri elden bırakmadığı görülmektedir, yaklaşık dört ay sonra karşı bir ilan yayınlamıştır. İlanın başlığı "Türk Kırmızısı ve Diğer Renkler"dir; "Crumpsall'dan Bay Delaunay (Bay Payant ile ayrılmış olmaları nedeniyle yayınlanan yersiz bildirimlere karşın) Türk Kırmızısı ve diğer normal renkleri her zamanki gibi boyamaktadır ve boyamaya devam edecektir. Üreticilere, işletmesinin Mr. David Law's, Cateaton-Street, Manchester adresinde bulunduğunu, Pamuk teslim almak ve gerekli her bilgiyi vermek için ise sorumlu birinin durduğunu bildirir. Kendisi

siparişleriyle onu onurlandırmak isteyenleri tatmin etmekle övünmektedir. Delaunay her Perşembe ve Cumartesi, on ikiden dörde kadar düzenli olarak işletmeye teşrif etmektedir” (Manchester Mercury, 20 Nisan 1790; 12).

1794’e kadar Delaunay’ın Türk Kırmızısı Boyahanesi İrk Nehri’nin Crumpsall tarafındadır. 1794 Mayıs’nda Delaunay yine bir ilanla evini ve Türk Kırmızısı Boya Fabrikasını Blackley’e taşıdığını ilan etmiştir (Manchester Mercury, 25 Mart 1794; 11) İlginç olan; Delaunay’ın İngiltere deki en büyük rakibi bir başka Fransız göçmen Türk Kırmızısı Boyacısı Borell ve ailesinin de aynı işi yaptığı Blackley’e fabrikasını taşımasıdır.

14 Ocak 1811’e ölümüne değin Angel Raphael Louis Delaunay 23 yıl boyunca kesintisiz İngiltere’de Türk Kırmızısı boyamacılığı yapmıştır. Vasiyetini son günlerinde kaleme alan Delaunay; tüm mülkünün üçte birini en büyük oğlu Louis Barthelemy’e, “boyacılık işinin oğlum Louis Barthelemy tarafından, kendi yararı için ona bahşedilen payın avantajları ve maddi gücün de desteğiyle devam ettirilmesi ve işletilmesi” tembihi ile bırakmıştır (Cliffe, 1976; 96). Blackley’de içinde Aziz Peter Kilisesi’nin de bulunduğu Katolik Mezarlığı’na defnedilen Angel Raphael Louis Delaunay’ın mezar taşında 2 levha bulunmaktadır; sonradan Imperial Chemical Industries Ltd. tarafından ilave edildiği anlaşılan bir üçüncü levha üzerinde; “İngiltere’de İlk Başarılı Türk Kırmızısı Boyama Endüstrisi’nin Kurucusu” yazmaktadır.

Kaynak; https://www.flickr.com/photos/salfordandmanchester/2489504286/in/photos_tream/

3.5.2.2 Delaunay’ın üzerinde “İngiltere’de İlk Başarılı Türk Kırmızısı Boyama Endüstrisi’nin Kurucusu” yazan mezar taşı.

Louis Bartholomew babası gibi her anlamda yetenekli bir boyacı ve başarılı bir iş adamıdır. Şirketi devraldığı 1811'den tarihinden 1865'e ölümüne kadar Türk Kırmızısı boyacılığına devam etmiştir. Çevresinde son derece iyi bir işveren olarak tanınmaktadır. Ortağı küçük kardeşi George'dur. 1816'da şirkete ortak olduğu ve otuz yaşlarındayken vefat ettiği dışında George hakkında neredeyse hiçbir şey bilinmemektedir. Louis Bartholomew Türk Kırmızı Boyacılığı dışında, basma fabrikası, indigo değirmeni, gazhane, muhasebe servisi ve ofisler satın alacak kadar babasından devraldığı işleri büyütüp genişletmiştir. Aynı zamanda Hulton Hause giden ve bugün babasının adını taşıyan Delaunays Caddesi otobüs yolunu yaptırmış, 1830'da kentin simgesi olan ve 1960'da yıkılan meydan bacasını inşa ettirmiştir. Blackley Kasabası'nın kuşkusuz tarihini Türk Kırmızısı değiştirmiştir. Manchester'a 5 kilometre uzakta bulunan kasabanın nüfusu 17. yüzyıl başlarında 107'dir. Türk Kırmızısı Boyacısı Abraham Henry, kardeşi Lois Borell ve kendileri gibi Fransa'dan göçen bir diğer aile Delaunay'ların kasabaya yerleşmesiyle 18. yüzyıl sonlarında kasaba kısa sürede gelişmeye başlamıştır. Blackley 19. Yüzyıl başlarında tesis başına 394 işçinin düştüğü 14 büyük Türk Kırmızısı Boyahanesi'nin bulunduğu bir şehre dönüşmüştür. Uzun yıllar Imperial Chemical Industries'te Kimyager olarak hizmet veren Wilfred Herbert Cliffe kasabanın yakın tarihine dair kaleme aldığı makalesinde Delaunay ve Baroll ailelerinin gerilerinde bıraktığı izlere dair; "ICI'in (Imperial Chemical Industries) genel merkezi olma özelliğini koruyan, kuzeyin varoş bir kentidir Blackley. Bu yerin boyacılık ticareti ile uzun bir ilişkisi olmuştur. Şehirden yola çıkarak Hexagon'a varan ziyaretçiler amaçlarına muhtemelen Delaunays Caddesi'nde ulaşacaktır. Yolculuğun son anları ise o yörede hala Barrel Brow (Fıçı Tepe) olarak bilinen Hulton Brow'da geçecektir. İsmi fiçilerle hiçbir alakası yoktur fakat Borell isminin bozulmuş halidir" demektedir (Wilfred Herbert Cliffe, 1976; 97).

Louis Delaunay'ın 1865'te ölümünden sonra, Türk Kırmızısı Boya Fabrikaları ve işletmeler diğer bir kıtasal göçmen dalgasının temsilcisi olan Ivan Levinstein tarafından satın alınmıştır. Berlin'den göç eden aile yanlarında sentetik boyarmaddeleri teknolojisini de getirerek, Blackley'de boyar maddeleri tarihinde yeni bir çağın açılmasına sebep olmuştur. Ivan Levinstein Delaunay Dyeworks'un adını satın aldığı anda Levinstein Ltd. olarak değiştirmiştir. 54 yıl boyunca hizmet veren firma 1919 yılında şirketin başında bulunan oğlu Dr. Herbert Levinstein

tarafından önce 4 büyük İngiliz kimya şirketi ile birleşerek British Dyestuffs Corporation'a, 1926 yılında da Imperial Chemical Industries'e dönüştürülmüştür. 2008 yılında AkzoNobel'le birleşen firmanın bünyesinde bugün onlarca farklı alanlarda üretim yapan şirket, 30 bin civarında çalışan var ve İngiliz kimya sektörünün %75'ini kontrol etmekte, yıllık cirosu ise 5 milyar Sterlindir (Imperial Chemical, anonim, b.t).

Manchester'da Blackley'e komşu bir diğer küçük yerleşim birimi (sonradan Türk Kırmızısı Sanayisi ile büyüyecektir) Harpurhey'de de aynı yıllarda 1790'da Türk Kırmızısı Sanayisi gelişme göstermiştir. Kasabada ilk girişim sahibi Robert Andrew'dir. Andrew Harpurhey'e 1780'lerde 24 dönüm toprak satın alarak yerleşmiştir. 10 yıl sonra Irk Nehri kıyısında Türk Kırmızısı Boyama Fabrikası kurmuştur. Bu işte çok başarılı olmuş ve nehir boyunca 600 dönüme varan yeni arazi satın almaları yapmıştır. Spear Caddesi Numara 11'deki fabrikasına Tarlton'la ortaklık kurarak Curch Caddesi Numara 42'de yeni bir fabrika daha eklemiştir (Baines ve Parson, 1825; c.2, 159). Andrew ailesi Harpurhey'de 1926'ya kadar Türk Kırmızısı Sanayii'ni canlı tutmuştur. Bu tarihten sonra fabrikalar kapanmış, sahipsiz kalmış, ekonomik refahın azalmasıyla birlikte kasabada fiziksel ve sosyal bir çöküş yaşamış, geriye devasa Türk Kırmızısı fabrika binaları, yel değirmenleri ve yıkama havuzları kalmıştır (Farrer ve Brownbill,1911; 270). "Turkey Lane Area" ve "Harpurhey Reservoir and Ponds" Türk Kırmızısı'nın Harpurhey'de bıraktığı günümüzde hala yaşayan isimlerdir. Harpurhey Reservoir and Ponds (Harpurhey Rezervatları ve Göletleri) bugün Manchester'da şehre en yakın korunaklı doğal yaşam alanlarından biridir. Türk Kırmızısı Sanayisi'nden arda kalan ne varsa 18.3 hektarlık devasa alanda muhafaza edilmiştir (Manchester City Council, anonim, b.t).

Türk Kırmızısı'nın üretim merkezi 1790'lı yıllarda sadece Blacley ve Harpurhey değildir. Mancahester'ın kuzeyinde İskoçya'da Laven Vadisi'nin ikinci bir merkez olması yönünde önemli gelişmeler yaşanmaktadır. Fransa'da Rouen ise devrimle ara verdiği konuma hızla ulaşma gayretindedir. İş bilen ünlü Türk Kırmızısı boyacılarını İngiltere'ye kaptırsa da arayışlarını sürdürmeye devam eder Fransa nitekim; Devrim yönetimi, 1792 yılında doğa bilimleri, coğrafya, tarım, tıp ve ticaret üzerine araştırma yapmak için Osmanlı Devleti'ne bir gezi düzenlemiştir. Özellikle kumaş dokuma ve Türk kırmızısı ile boyamaya yöntemleri gezinin ana konusudur.

Üstelik gezi sadece Anadolu ile sınırlı değildir, Fransız Bilim Akademisi'nin üyeleri İran ve Mısır topraklarını da aynı amaçla ziyaret etmiştir. Rapor 1801 yılından önce hükümete sunulmuştur. Aynı yıl heyetin raporu fasıl fasıl Paris'te basılmıştır. Heyet Teselya'da olduğundan fazla oyalanmış Ampelakia'da bulunan Türk Kırmızı Boyama Atölyelerini ziyaret etmiş ve ünlü Türk Kırmızı boyamacılığına dair ayrıntılara ulaşmıştır (Kinini, 1999; 71–100). Kuşkusuz Fransa kaybettiği üstünlüğün sınırlarını yeniden Osmanlı topraklarında aramaktadır. Fakat 18. yüzyılın sonlarında İngiltere'ye doğru yaşanan göç Fransa'yı bir adım geriye düşürmüştür. İlk kez 14 Mayıs 1760'da Chemistry Committee'ye W. Thompson'un tarafından sunulan Türk Kırmızısı bildirisi 20 yıl boyunca 17 bildirininki daha sunulmasına sebebiyet verecek bir girişimin başlangıcı olmuştur. Borell, Andrew ve Delaunay'la Manchester'da üretim belli ölçüde başarıya ulaşmış olsa da İngiliz tekstil sanayisi tarihçileri “1780'lerde İskoçya'da belirli firmalar kurulana kadar Türk Kırmızısı Sanayi'sinin İngiltere'de ki etkisinin önemsiz olduğunu” dile getirmişlerdir (Lowengard, anonim, b.t). Bunca çabaya rağmen neden etkisiz olduğunu Sally Garoutte yanıtlar; “1780 yılında İngiltere'nin yeni makineleri düz renkli pamuklu kumaş üretmekle meşgul iken, İngiliz Tüccarlar ipliklerini Kırmızı'ya boyamak için hala Türkiye'ye göndermek zorundaydılar” (Garoutte S, 1977, 5).

Bu arada İngiltere'de Papillon ile Glawgow'da başlayan süreç John Orr Ewing, Archibald Orr Ewing ve William Stirling'le zirveye taşınmıştır. Blacley ve Harpurhey'in ardından İngiltere'de üçüncü bir “Kırmızı Şehir” daha kurulmuştur; yeni Kırmızı şehrin adı Vale'dir.

Vale'in nüfusu 18. Yüzyılın sonlarında 120 kadardır, Bonhill dönemin merkez yerleşim noktasıdır; Alexandria, Jamestown ve Renton mahalleleri henüz kurulmamıştır. 19. yüzyılın ortalarına gelindiğinde sayıları 15'i bulan Türk Kırmızısı Boyama Fabrikaları'nın varlığıyla tüm bu yerleşim yerleri kurulmuştur. Vale'in nüfusu 40470 m² üzerine kurulu fabrikalarda kapalı alanda çalışan altı bini işçi toplam 19,635'e ulaşmıştır. Vale'de bulunan Türk Kırmızı Boyama Endüstrisi daha çok Croftingea, Lavenbank, Cordale, Dalquhurn ve Dillichip'e toplanmıştır (West Dunbartonshire Council, anonim, b.t).

John Orr Ewing 1839 tarihli bir raporda yılda 2.275.000 metre baskılı Türk Kırmızısı kumaş çıkışıyla İskoçya'nın en büyük Türk Kırmızısı boyamacısı unvanını taşımaktadır. Fabrikasının sadece birinde o yıllarda 192 erkek, 142 kadın ve 104 çocuk istihdam ettiği görülmektedir. 30 yıl sonra John Orr Ewing 1870 yılında iş gücü sayısını 1.600'e yükseltmiştir. John Orr Ewing Company'nin başarısında yüksek kaliteli tasarımlar üreten departmanın katkısı büyük olmuştur (Nenadic ve Tuckett, 2013; 9). Bu yıllarda Vale'de kurulu ve sağlam bir ihracat pazarına sahip olan Türk Kırmızısı Boyama fabrikaları arasındaki rekabet yer yer casusluk faaliyetlerine de sebep olmuştur. Dış pazarda alıcı bulan desenlerin telifi sorununu firmalar arasında gerginliğe dönüştürmüştür. Sorun desenlerin tescil ve deklare edilmesi ile çözülmüştür. Vale Laven'de bulunan Türk Kırmızısı üreticilerinin telif hakkı tescil edilmiş tahmini 1.200 Türk Kırmızısı deseninden neredeyse %75'i John Orr Ewing Company adına kayıtlıdır. 1842 ve 1883 arasında John Orr Ewing 892, William Stirling & Sons 181, Archibald Orr Ewing ise 127 Türk Kırmızısı tasarımını tescilletirmiştir (Sykas, 2005; 70).

Kaynak; Glasgow Üniversitesi Arşivi, United Turkey Red Co. Ltd. Koleksiyonu, GB0248 (UGD13/5/17/3/14)

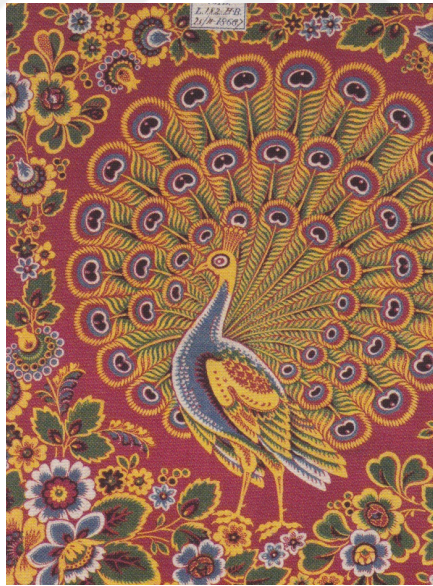
3.5.2 .3 1879 tarihli Archibald Orr Ewing & Co.'ya ait anlaşma altına alınmış Türk Kırmızısı ürün etiketi.

John Orr Ewing, Laven'in batı kıyısındaki fabrikalara sahipken, kardeşi ve rakibi Archibald nehrin diğer kıyısındaki fabrikalarında Türk Kırmızısı boyamacılığı

yapmaktadır. Archibald Orr Ewing ağabeyi gibi sektöre hızlı girmiştir. Beş yıl içinde Hindistan'a ihracat yapmaya başlamıştır (Butt, 1987; 43-45).

Archibald Orr Ewing 1866 yılında Dillichip Works'u satın alarak Hindistan, Yunanistan, Singapur, Endonezya, Avustralya, Yeni Zelanda, Sri Lanka, Mozambik, ve Güney Afrika'ya Türk Kırmızısı baskılı ürünler satmıştır. Archibald Orr Ewing Co'nun ürünlerini ihraç ettiği ülkelere yönelik sanat değeri yüksek karmaşık tasarımları vardır. Archibald Orr Ewing Türk Kırmızısı Sanayiinden kazandığı muazzam servet ile Laven Vale dışında önemli yatırımlar yapmıştır. Archibald Orr Ewing'in yatırımları arasında; demiryolu ve nakliye şirketleri, Amerika'da Salt Lake City yakınlarında gümüş madeni ve yapay alizarin üretimi vardır. Archibald Orr Ewing hayır kurumlarına yaptığı bağışlarla Glasgow'da kısa zamanda önemli bir figür olmuştur. Bir süre Glasgow Ticaret Odası'nda görev yaptıktan sonra Dunbartonshire milletvekili olarak Londra'ya gitmiştir (Irving, 1879; c. 1, 366). 1868 yılında Vale'de bulunan bir diğer Türk Kırmızısı Boyama fabrikası William Stirling and Sons Company'de çalışan 1500 işçide bölgede ki diğer fabrika çalışanları gibi çan sesleriyle iş başı yapmaktadır. 19. yüzyılın ortalarında Vale'de 15'i bulan Türk Kırmızısı Boyama Fabrikaları şehirde ilginç bir mesai bildirim ritüelinin başlamasına neden olmuştur. Sayıları altı bini aşan Türk Kırmızısı işçilerinin çalışma düzenini günün belirli saatlerinde duyulan çan sesleri belirlemiştir. Çanlar sabahın ilk saatlerinde mesai başlamadan fabrika kapılarının kapandığı bildirmek için ilk kez çalmaktadır. Kahvaltı ve öğle yemeği arası için ve sonra yine vardiya başlangıcını duyurmak için aynı ses duyulmaktadır. Son çan sesi mesainin bittiğini işaret etmektedir. Bu ritüel tüm dünyada kalabalık işçilere sahip fabrika komplekslerinin bulunduğu şehirlerde ve ülkemizde 20. yüzyılın başlarına kadar devam etmiştir. Stirling Dalquhurn'de 1791'de kumaş ağartma tesisi kurmuş, 1828'de firma tesislerini genişleterek 2800 metrekarelik kapalı alanda Türk Kırmızısı boyama yapmaya başlamıştır. Messrs Stirling & Sons tarafından boyama ve baskı yapılan kumaş ve iplik temel olarak Glasgow ve Manchester'da üretilmektedir. Bremmer eserinde, Messrs Stirling & Sons Türk Kırmızısı Boyama Fabrikasının üretim sürecine dair eşsiz bilgiler aktarmaktadır; "Messrs Stirling & Sons Dalquhurn Atölyesi'nde yıllık yaklaşık 130.000 galon boğa kanı kullanıldığı, boyama sürecinin el ile yapıldığı, bölümde çalışanların işi çalışma koşullarının oldukça sağlıksız olduğu, sadece Dalquhurn'da ki atölyede üçte ikisi kadın ve büyük bir kısmı İrlandalı

olan 900-1000 arası kişinin istihdam edildiği, bir yılda yaklaşık 600.000 parça, 16.870.000 metre iplik boyandığı, firma tarafından yıllık ödenen maaşın yaklaşık olarak her yıl kullanılan 40.000-50.000 litre kökboyası ve 20.000 litre zeytinyağı değerine eşit olduğu, Dalquhurn'de boyanan ipliğin tümü ve kumaşın yarısının düz kırmızı kumaş olarak ihraç edildiği, kumaşın kalanının baskı yapılması için Cordale Atölyesi'ne götürüldüğü, baskılı malların büyük bir kısmının Hint Pazarı'na yönelik üretildiği, Hindu dinine mensup kişiler için üretilen giysilerin etek etrafında geniş bir tavus kuşu bordürü ve üst bölümünün ise puantiye veya baklava desenli bir tasarıma sahip olduğu, tümünün zemininin Türk Kırmızısı olduğu gibi". Messrs Stirling & Sons Cordale Baskı Atölyesi ise 20250 metrekarelik alana sahiptir ve yaklaşık 500 kişiye-kadın, erkek ve çocuk- istihdam sağlamaktadır. Makine desencileri haftada 30-50 şilin arası, küçük kalıp desencileri 25-30 şilin, büyük kalıp desencileri 30-40 şilin arası, çocuklar 4-7 şilin arası kazanmaktadırlar. Cordale'da makineler su çarkları ve 50 beygir gücünde bir motor tarafından çalıştırılmaktadır (Bremner,1869; 296-304).

Kaynak; İskoçya Ulusal Müzesi Koleksiyonu. L.182.HB

3.5.2.4. William Stirling tarafından Hint pazarı için üretilmiş Türk Kırmızısı Kumaş

Ewing kardeşler ve William Stirling'le başlayan Türk Kırmızısı Boyamacılığı Laven Vadisini, küçük kırsal köylerden yoğun nüfuslu bir endüstri toplumuna dönüştürmüştür. 1874 yılında bir pazarlamacı olarak işe başlayan Alexander Wylie'in iki yıl sonra William Stirling & Sons'un genel müdürü

olduğunda şirketin sahip olduğu Cordale, Dalquhurn, Renton'da kurulu Türk Kırmızısı Tekstil fabrikalarında 7.000 bin çalışan vardır. Şirketin personel talebi bir başka Kırmızı Kasaba'nın daha Renton'un da oluşmasına sebebiyet verecektir. Laven Vadisi, Türk Kırmızısı tekstil üretiminde kısa sürede dünya lideri haline gelmiştir. Croftengea'daki demiryolu hattından etiketlerinde "Türk Kırmızısı" ibaresi belirgin Afrika, Çin, Güneydoğu Asya, Pasifik Adaları, Güney Amerika'ya büyük miktarda kumaş ithal edilmektedir, ancak ana pazar Hindistan'dır (The Vale of Laven Council, anonim, b.t).

David Bremner "Malların çoğu Hint Pazarı için olduğundan, renkler oldukça "yüksek sesli ve tasarımlar özgündür. Hindu dinine mensup kişiler için yapılan giysi parçaları etek etrafında geniş bir tavus kuşu bordürü ve üst kısımlarında puantiye veya baklava desenli bir tasarıma sahiptir. Tümünün zemini Türk kırmızısıdır ancak kuşlar ve diğer tasarımlar mavi, sarı ve yeşildir. Müslümanlar doğayı çok yakından taklit etmenin günah olduğuna inanır ve bu inanca bağlı hanımlar için hazırlanan tasarımlarda tavus kuşu figürleri yer almasına rağmen, bunlar en kaba şekilde çizilir ve mozaiğe işlenir" demektedir (Bremner,1869; 296-304). Türk zekanın bir çıktısı, Türk kültürünün bir unsuru olan Türk Kırmızısı, İskoç sanatçıların pazar gözlemleriyle üzerinde farklı kültürlerden izler taşıyan bir endüstriyel ürüne, global bir markaya dönüşmüştür (Nanadic ve Tuckett, 2013, s.106).

William Sterling & Sons gibi vadideki tüm Türk Kırmızı Tekstil Sanayisi'nin ana pazar Hindistan'dır. William Sterling & Sons'da çalışan (30 yıl sonra şirketin ortağı olacaktır, bir ara Glasgow Ticaret Odası Başkanlığı da yapmıştır) John Matheson pazarı yakından izlemek için Hindistan'a gitmiş ve dönüşünde "İngiltere'den Delhi'ye" kitabını kaleme almıştır. Kitap iş gezisi notlarından oluşmaktadır ancak John Matheson eserinde Hint toplumu, kültürü ve dininin çeşitliliğine dair izlenimlerini de aktarmıştır. William Sterling & Sons'ın Glasgow ofisinde, 1854 ve 1868 arasında derlenen ve çoğunlukla Madras, Karaçi ve Bombay'dan firmanın ajanları tarafından gönderilen mektupların, yerel motiflerin ve numunelerin bulunduğu "Bombay Pattern Book" a John Matheson da gezi dönüşü önemli katkılar sunmuştur. İngilizlerin Hindistan'la ticaretinin, sonraki 25 yıl içinde dört katına çıktığını belirten John Matheson Hindistan pazarı için üretilen Türk Kırmızısı pamuklu kumaştan bahsederken hatırlanmaya değer bir ifade kullanır "...

boyu yeterli, farz-ı mahal; iki ülkeyi bir pamuk bağıyla çevreleyecek kadar’’ (Matheson, 1870; 400-401).

3.5.3 Almanya

Dünya pamuk pazarında inatla olmak isteyen bir diğer ülke Almanya’dır. Yüzyıl içerisinde pamuk tüm kullanım alışkanlıklarını bir kenara itmek üzeredir. 18. yüzyılın ortalarında Almanya’da ağartma ve keten ipliği üretimi ağır bir seyirle değerini kaybetmiştir. Dünyada artan renkli kumaş ihtiyacı özellikle Fransa ve İngiltere’de boyacıları kalkındırmıştır. Tüm bu gelişmelere toprakları dışında pazar arayan Almanya kayıtsız kalamamıştır. 1785 yılında Almanya da Türk Kırmızısı ile tanışmıştır. Almanya’da Türk Kırmızısı’nın serüvenini Hinrich Heyken’in “Ağartıcılardan, Boyacılardan, Fabrikatörlerden Yargıçlara ve Aktörlere Elberfeld’in Doğusundaki Gelişime’’ başlıklı konferansında yaptığı sunumdan izlemek mümkündür (Heyken, anonym, b.t.).

İplik makinesinin 1767’de, buhar makinesinin 1769’da, örgü makinesinin Barmer Bockmühl tarafından 1760’larda ve mekanik dokuma tezgahının 1785’de icat edilmesiyle tekstil sektörü artık büyük bir endüstridir. Endüstrinin yarımını gören Alman yöneticiler, düşük gümrük vergisi ve Napolyon Savaşları ile başlayan seferberlik nedeniyle iş gücü sıkıntısı çeken aynı zamanda ekonomileri felce uğramak üzere olan diğer Avrupalı rakiplerine karşı sektörde bir takım düzenlemelere gitmiştir. 19. yüzyılın başlarında Almanya’da tekstil sanayinin gelişimi Wupper Nehri boyunca kurulan Türk Kırmızısı boyacılığının kaderiyle yakından ilintili olmuştur. 1780’lere doğru pamuğun nasıl kök bitkisiyle Türk Kırmızısına boyanabileceğinin sırrı Vadi’ye ulaşmıştır. Heyken’e göre vadide Türk Kırmızısı ipliğinin kendine has parlaklığı, renk ve ışık saflığı onu kısa zamanda çekici ve iyi kazanç sağlayan bir endüstri haline getirmiştir. Marka değeri ve pazarlama ağı Almanya’da da çoğu tüccarların bu işe girmelerine sebep olmuştur. Sadece Elberfeld’de 1817’de 30 Türk Kırmızısı Boyama Fabrikası vardır. 1827’de Brausenwerth’den Haspeler Brücke’ye kadar kısa sürede 15 Türk Kırmızısı Boyama Fabrikası faaliyete geçmiştir (Heyken, 2006; 7).

Wilhelm Langewiesche 1863 yılında neşrettiği eserinde “Uzun süredir Türkiye’de yaşayan bir Sakson, Elberfeld’den bir boyacıya işin sırrını, memleketine geri dönmek niyetiyle başladığı yolculuğunu sonlandırmak için ihtiyacı olan biraz altın karşılığı açıklamıştır. Edirne kırmızısı boyama tekniği o kadar başarılı olmuştur ki Wupper ürünleri çabucak Avrupa’yı kazanabildi ve hatta Türkiye pazarına bile girdi. 1809 yılında Elberfeld, Barmen ve civarlarında 150 boya imalathanesi sayıldı” demektedir (Langewiesche, 1863; 273).

Türk Kırmızısı Boyama Fabrikalarının varlığı Avrupa’da yeni bir Kırmızı Şehir’in doğmasına neden olmuştur. Elberfeld’in 1780 de 8.700 ‘dür, 1816 da 22.000, 1831 de 29.000, 1850 de 49.000 ve 1860 da 57.000 olacaktır. Nüfusun bu denli artmasının tek nedeni Türk Kırmızısı üretimi ve ona bağlı diğer sektörlerin gelişimidir (Werner, 1959; 96).

Elberfeld’de Wupper Nehri kıyısına kurulu fabrikaların en büyüğü Johann Peter Bemberg’in sahibi olduğu ve soyadı ile anılan J.P. Bemberg A.G.’dir. Peter Bemberg 1782 de Elberfeld’te vatandaşlık haklarını alınca önce boya malzemeleri, kısa süre sonra 1792’de Türk Kırmızı boyamacılığına başlamıştır. 1817’de damadı Friedrich Platzhoff’u ortak olarak yanına aldığıında artık Hofaue’de 3 Türk Kırmızısı Boyama Fabrikası işletmesinin sahibidir. J.P. Bemberg tam bir yüz yıl boyunca Türk Kırmızısı boyamıştır, 1900’lü yılların sonlarında yapay tekstil elyafı üretmeye başlamıştır. 1927 yılında Bemberg’in yaklaşık 4.000 çalışanı vardır. Şirketin Türk Kırmızısı ile ivme kazanan yükselişi Amerika’ya kadar uzanmıştır (Langewiesche, 1863; 264). J.P. Bemberg A.G.’nin hikayesini bemberg.net’ten takip etmek mümkündür.

19. yüzyılın başlarında Wupper Nehri kıyısında durum şöyledir; J.P. Bemberg A.G.’nin hemen yanda boyacı Boeddinghaus, onun yanında J. Siebel ve biraz doğusunda Hofaue’nin köşesinde Carl Blank, karşısında kardeşi Johann Wilhelm Blank ile Vicarie’in Türk Kırmızısı boyamacılığı yapan fabrikaları vardır. Hofauer Strasse’nin sonundaysa C. Lausberg Türk Kırmızısı boyahanesi işletmektedir. Wupperstrasse’de ve Kleiner Hofaue’de Langerfeld ailesi üç, Schmerenbeck & Fischer ise birer fabrikada Türk Kırmızısı boyamaktadır. Vicarie J.C.

Duncklenberg'in Türk kırmızı boyama fabrikası o zamanların en büyüklerinden birisidir. Haspeler Brücke'de J. Hauptmann da üretim hacmi itibariyle büyük Türk Kırmızısı boyama fabrikası sahiplerindendir. Şehir sınırında Eiland'ın güneyinde ise J.H. Neuhoff Türk kırmızı Boyacılığı yapmaktadır. Maurer'de ise J.H. Dahm Türk Kırmızı boyahanesi işletmektedir. 1830'larda Wülfings'lerde Türk Kırmızısı boyamacılığı ticaretine girmişlerdir.

J.C. Dunkelberg'in Türk Kırmızısı boyahanesi, resmi kayıtlara göre 1817 de kurulmuştur, o tarihte Dunkelberg'in bir de ortağı vardır, haliyle şirketin adı iki ortağın soyadlarından oluşmaktadır; Hauptmann & Dunkelberg AG. J.C. Dunkelberg 1805 de ortağının en büyük kızıyla evlenmiştir, sonrasında boya fabrikasının hemen yanındaki arsa üzerine kendi işyerini kurmuştur. Türk Kırmızısı ile yakaladığı başarı J. C. Duncklenberg'i Elberfeld'de 1834'lu yıllarda çoktan saygın bir tüccar yapmıştır, kısa sürede Şehir Meclisi'ne seçilmiş, aynı zamanda Ticaret Odası'nın yönetimine girmiştir. J. C. Duncklenberg Elberfeld'li tüccarların büyük beklentilerle kurduğu Alman Amerikan Maden Ocakları Derneğinin ve 1822'de Elberfeld ve Barmenli tüccarların bir araya gelerek kurduğu ilk sigorta şirketi olan Anavatan Yangın Sigorta Şirketi'nin de ikinci başkanı olmuştur (Heyken, 2006; 7).

Bir diğer büyük Türk Kırmızısı Üreticisi Adolph ve Ferdinand Sartorius adlı iki erkek kardeş Elberfeld'deki fabrikalarında 1 Ağustos 1831'de faaliyete başlamıştır. Üretimin ünü kısa sürede Elberfeld'in dışına taşmıştır. Adolph, A. Sartorius Co. adı altında, 1851 Londra sanayi fuarında Türk Kırmızısı'na boyalı ipliklerini sergilemiştir. Sartorius kardeşlerin işi gittikçe büyümüştür. 1830'un sonuna gelindiğinde, 14 yıllık bir süre içinde büyük kardeşi başlangıçtaki yatırımını 10 katına (yılda %18), küçük olansa 5 katına (yılda %12) çıkarmıştır (Genealogie Familie Bemberg, anonim, b.t.).

20. yüzyılın başında çok daha kolay kullanışlı ve ucuz sentetik boyanın Alizari'nin keşfi ile, üretimi zor ve zahmetli Türk kırmızısı boyacılığı yerini sentetik Alizarin'e bırakmıştır. Almanya'da da bu sentetik icada sektör fazla direnememiştir.

Türk Kırmızısı üretildiği her coğrafyada olduğu gibi Almanya'da da arkasında kültürel izler bırakmıştır. Christiane Gibiec'in 1999 yılında yayınlandığı "Turkischrot" (Türk Kırmızısı) adlı roman onlardan sadece biridir. Christiane Gibiec'in yazdığı tarihsel kriminal roman 1845 yılında Türk Kırmızısı Endüstrisi'nin Almanya'daki merkezi Wuppertal'de geçmektedir. Gibiec heyecan verici bir polisiye hikâye ile geçmişi birleştirmeyi ustaca başarmıştır. Romanda olaylar 1845 baharında Barmen'de geçmektedir. Türk Kırmızısı Boyacılığı ile ün ve çok para kazanan bir iş adamı fabrikasında ölü bulunur. Polis kısa zamanda katile ulaşır, şüpheler fabrika da zor şartlarda çalışan devrimci fikirlere sahip bir kalfa üzerinde yoğunlaşır. Bunun üzerine kalfa Samuel Kienholz kendisini aklamak niyetiyle katilin peşine düşer. Samuel Kienholz'un önüne esrarengiz bir tarikat çıkar (Histo-Couch, anonim, b.t.). Edebiyat eleştirmeni Frank Becker; "Uzman desteği ve danışmanlık desteği alınmadan hikayeyi zenginleştiren dahiyane ve orijinal alıntılara ulaşılması mümkün değil" diyerek Gibiec'i Türk Kırmızısı'na olan hakimiyeti nedeniyle övmüştür (Christiane Gibiec, anonim, b.t.). Romanda Gibiec aynı zamanda Türk Kırmızısı üretimi gibi ağır işçiliği olan bir sektörde çalışan emekçilerin çalışma koşullarına sık sık göndermeler yapmıştır.

Gibiec'in Türk Kırmızısı ile mesaisi yazdığı kitapla sınırlı değildir. 1999'da yayınlandığı romanı sonrası Christiane Gibiec rehber olarak katıldığı, Wuppertal bölgesinde 2000'li yılların başından beri yapılagelen ve tematik turizmin (sanayi turizmi) önemli başlıklarından olan Türk Kırmızısı Sanayi Şehir Turları'nda romanını yazarken edindiği bilgileri turistlere aktarmaktadır. Yaklaşık iki buçuk saat süren tur için turistler 9.5 Euro ödemektedirler (Wuppertal Live, anonim, b.t.).

Kaynak; <http://www.wuppertal-live.de/?178498>

3.5.3. 1 Gibiec'in rehberliğinde "Türk Kırmızısı: Vadide Boyacılar ve Dokumacılar" turu.

Almanya'da Türk Kırmızısı'nın sadece romanı yazılmamıştır; Villa Paletti oyuncularının sahnelediği "Türkisch Rot" (Türk Kırmızısı) adlı oyunla Türk Kırmızısı'nın Avrupa Sanayi tarihinde ki yeri ve önemi gözler önüne serilmiştir. Oyunun 8 Eylül 2013'te Eitorf'ta 150 yıllık bir geçmişe sahip Villa Gauhe sahnesinde galası yapılmıştır. Eitorf'un ilçe tarihinde Türk Kırmızısı Sanayi'nin önemli bir yeri vardır. Muhteşem kostümleri, profesyonel ses ve ışık efektleri, heyecan verici müzik ve çarpıcı görüntüleriyle oyun oldukça beğeni toplamıştır. Yönetmenliğini Angelika Schadni'in yaptığı oyun 19. Yüzyıl boyunca Eitorf'ta Türk Kırmızısı üretimi yapan Julius Gauhe'nin gerçek üstü hikayesini tiyatro severlere aktarmıştır ((CBT, anonim, b.t.).

Roman ve tiyatronun dışında Alman sanatçı Ingo Schmid'in Nürtingen'de eski bir Türk Kırmızısı kumaş fabrikasında açtığı "Türkisch Rot Rauminstallation" sergisi aynı zamanda Türk Kırmızısı'nın modern yorumudur. Ingo Schmid fabrika içerisinde vaktiyle kullanılan makinaların boyutlarını Türk Kırmızısı renkli kare kasnaklar kullanarak kübik ve diyagonal yapılara dönüştürmüştür (Kultura Extra,

anonim, b.t.).

Bir çok ülkede olduğu gibi Almanya’da da bazı nehirler neredeyse bir yüzyıl boyunca Türk Kırmızısı akmıştır; “Dar nehir (Wupper Nehri) boyunca sular, dumanı tüten fabrikalar ve binalarla kaplı yeşillikler arasında, kıvrıla büküle akıyordu bazen hızlı bazense yavaş. Parlak kırmızı rengini ise savaşa değil sadece ve sadece etrafta sayıca çok olan Türk Kırmızısı boyalarına borçludur.” Bu satırlar Komünist Manifesto’nun yazarlarından Friedrich Engels’in çocukluğunun geçtiği kasabaya dair gözlemlerini aktardığı “Wuppertal Mektupları”nda yer almaktadır. Engels 1820 yılında Türk Kırmızısı boyamacılığının yoğun yapıldığı Barmen’de doğmuştur. - Barmen ve Elberfeld 1930 yılında birleşerek Wuppertal ismini alır-

Babası fabrikatördür, Wuppertal’ın tekstil ve Türk Kırmızısı boyama fabrikalarında çalışan işçilerin çektiği yoksulluk, mutsuzluk ve kabullenmişlik onda derin izler bırakmıştır. 1839 yılında genç bir gazeteci iken yazdığı Wuppertal Mektupları’nda fabrika işçilerinin ve Türk Kırmızısı zanaatkarlarının kötü çalışma şartlarının tasvirini yapmıştır (Carver T. 1990; 30).

Türk Kırmızısı zanaatkarlarının çalışma koşullarını güçleştiren etken formülün bizzat kendisidir. Formülünde boğa kanı ve gübre çözeltisi gibi kötü kokulu maddeler bulunan Türk Kırmızısı’nın üretimi oldukça güç bir iştir. Robert Chenciner *Madder Red; a History of Luxury and Trade* adlı kitabında; “kendini evdeki mutfakta yada ahırda gibi hissetmeyi seven az sayıda insana cazip gelebilecek, tehlikeli, kötü kokulu bir boyama işlemidir. 18. yüzyılda Teselya’da Türk Kırmızısı’nın sırlarını arayan bir gezgin rengin üretildiği köyde kokunun oldukça berbat hissedildiğinden orada sadece boyacıların ve ailelerinin yaşadığını belirtir” demektedir (Chenciner, 2000, s. 202-252). Benzer bir anekdotta Lilo Bowman’ın *For the Love of Turkey Red* adlı makalesinde mevcuttur; “...ne yazık ki bu süreç bir başka deyişle zanaat oldukça nahos bir işti. Bu zanaat ile uğraşan yerliler, boyama sürecinden kaynaklanan kırmızı el ve kollarından dolayı "jellie eaters" yani jöle yiyiciler diye adlandırılırdı. 18. yüzyılda Türk Kırmızısı kumaşın üretimi oldukça emek yoğunu oldukça kötü kokuyordu” demektedir (Bowman, anonim, b.t.).

Çocukluğunun geçtiği şehirde Engels için Wupper Nehri kırmızı rengi

kandan değil Türk Kırmızısı'ndan almıştır. Nitekim Gibiec'in yazdığı "Türk Kırmızısı" adlı romanın kapağında da etrafı fabrikalarla çevrili kırmızı akan bir nehir tasviri vardır. Tüm dünyada üretim aşamaları gereği Türk Kırmızısı Sanayii bol suya ihtiyaç duyar, bu nedenle fabrikalar nehir kenarlarına kurulmuştur. Türk Kırmızı Sanayi Hollanda'da ise Haarlem'de Spaarne Nehri kıyısındadır.

3.5.4 Hollanda

Hollanda'da Türk Kırmızısı üretimi için gerekli bilgi akışı önce Belçika ve Fransa ardından Almanya'dan sağlanmıştır. İlk Türk Kırmızısı boyahaneleri 1800'lerde Eindhoven'da bulunmaktaydılar, fakat bunlar muhtemelen Napolyon dönemi sonrası tüm Avrupa'yı etkileyen ekonomik kriz nedeniyle pazar sıkıntısı çektikleri için, kısa zamanda yok olmuşlardır. Kral I. Willem döneminde 19. Yüzyılın başında istihdamın sağlanması ve tekstil sektörünün dış pazarda lokomotif olması gayesiyle Haarlem'de büyük çapta pamuk endüstrisi kurulmuştur ve tek bir şirketle dış pazara açılmıştır. Şirkete Hollanda Ticaret Topluluğu yada Hollanda Ticaret Şirketi denmektedir. Hollanda Ticaret Şirketi (Nederlandsche Handel Maatschappij) kısa adıyla NHM daha öncede yurt dışından pamuk baskı uzmanlarını endüstrinin geliştirilmesi gayesi ile Hollanda'ya getirmiştir (Griffiths, 1979; 138).

NHM 1835 yılında Prévinaire Co.'yu Hollanda'ya davet etmiştir, sebebi şirketin sahibi J. B. Prévinaire'in Türk Kırmızısı boyamasında uzman oluşudur (Verbong, 1987; 188). Belçika'nın Hollanda Birleşik Krallığı'ndan ayrılmasıyla Hollanda'da pamuk endüstrisi güç kaybetmiş, fabrikaların büyük bir kısmı güneyde kalmıştır. Hollanda Ticaret Topluluğu kuzeyde daha modern üretim için cazip tekliflerle Almanya ve Fransa'dan üretici transfer etmiştir, Kırmızı o üretim alanlarından biridir. 1840'lı yıllarda yerel işçilerin vasıfsız oluşu, daha özel görevler için eğitilmesi gerekliliğini ortaya koymuştur. Henüz emekleme döneminde Hollanda da Türk Kırmızısı Endüstrisi'nde çalışan 242 erkek ve kadının 54'ü yabancıdır (Griffiths, 1979; 155).

Bay Prévinaire Türk Kırmızısı Boyamacılığını Rouen'da öğrenmiştir, 1817'de kendi şirketini kurmuştur. Buna rağmen bu deneyimli boyacı bile, şirketin yer değiştirmesinden dolayı üretim sürecini rayına oturtmakta sorun yaşamıştır.

Sürecin belli ki yerel koşullara adapte edilmesi gerekmektedir (Kroese, 1979; 61). Prévinaire birkaç yıl sonra adaptasyon sürecini tamamlayıp çok kaliteli ürün yapmayı başarmıştır. 1835-1850 yılları arasında Prévinaire, NHM'in en büyük teslimatçısıdır. Hatta "Toile Adrianople ve La Javanaise" adlı Türk Kırmızısı pamukluları ülke içinde ve dışında çok popüler olmuştur, Belçika Kongo'suna kadar alıcı bulmuştur. 1835 yılında NHM aracılığıyla Türk Kırmızısı ürünleri yurt dışına satan tek firma Prévinaire değildir, rakipleri özellikle Beverwijk'teki Van Prince & Co., Leiden'daki Heyder & Co. ve Van Prince & Co.'dur. Her şeye rağmen NHM yurt dışında gerekli pazarı doğru üretime ulaşılamadığı için elde edememiştir. Bu nedenle NHM İngiltere de Türk Kırmızısı üretici olan Thomas Wilson'a yurt içindeki Türk Kırmızısı üreticilerine danışmanlık yapması için teklif götürmüştür. NHM bununla da kalmayarak üreticilerine maddi destek sunmuştur, hatta Belçika'dan deneyimli bir başka boyacı getirmeyi önermiştir. Ancak Prince & Co. Gibi firmalar teklifleri pazarda ki itibarlarını da düşünerek reddetmiştir (Verbong, 1988; 59).

1835'de Lieer'den, Leiden'a taşınan Heyder & Co.'nun 1838'de Türk Kırmızısı ürünler yapma girişimi önceleri boşa çıkmıştır. Fakat Heyder & Co. 5 yıl sonra NHM'nin önemli tedarikçilerinden biri olmuştur. Sebebi; Leiden'a taşındığında şirketin teknik idarecisi olarak atanan, Belçikalı Van Ael'dir.

Van Ael Türk Kırmızısı tarifler koleksiyonuna sahiptir. Ael koleksiyonuna "Türk Kırmızısı Reçeteleri ve Gözlemleri" adıyla yayınlamıştır. Üretim sürecine dair önerilerini de sıralandığı metinlerde Ael tüm süreci aynı ustayla yürütmenin yanlış olduğunu vurgulamıştır. Ael her aşamada o aşamayı yönetecek ayrı bir ustanın bulunması ve uzmanlaşması, farklı aşamaları yöneten ustaların bölümlerinin bir birinden ayrı olması, işçilerin ve ustaların bölümler arasında gidip gelmesinin yasaklanması, sadece üretimin değil işçi davranışlarının da yakından izlenmesi gerektiğini savunmuştur. Fabrikada üretim zamanla onun önerileri doğrultusunda şekillenmiştir. Heyder kısa zamanda Türk Kırmızısı sektörünün Hollanda'da önemli bir üreticisi olmuştur. Fakat Van Ael 1846 yılında vefat etmiştir, bunun üzerine Heyder Co.'nun sahipleri şirketi satmaya karar vermiştir. Şirket Heinrich Driessen ve Van Wensen bacanaklara satılmıştır (Verbong, 1986; 9/4, 224).

Heinrich Driessen şirketin başında oğlu Louis'i getirmiştir. Çünkü Louis Manchester'da Türk Kırmızı Boyamacılığı üzerine eğitim almıştır. İngiltere'de mesleği öğrenen Louis on altı yaşındaki kardeşi Pierre'yi de gözlemlerde bulunmak ve eğitimini pekiştirmek gayesiyle bir başka Kırmızı şehir Rouen'e göndermiştir. Louis En doğru tekniğin yakalanması için aile bireylerinin iyi yetiştirilmesine inanmaktadır. Şirketinde, en küçük kardeşi Willem Ağustos Driessen'i yetiştirmesi için yerli ustalara ödediğinin 4-5 kat daha fazla ücretle İngiliz ustalar çalıştırmıştır. Louis'in hem doğru kırmızıya hem de dış pazarda satılabilecek özgün desenlere ihtiyacı vardır, nitekim kısa sürede 1000'e yakın özgün deseni şirketi adına tescilletirmiştir (Verbong, 1988; 88). Tescil edilen Driessen Koleksiyonu ve fabrikaya dair evrak niteliğinde ne varsa ailenin son Türk Kırmızısı üretici Felix Driessen tarafından önce Tilburg Üniversitesi'ne daha sonra da Tilburg Textile Müzesi'ne bağışlanmıştır. Müze 2013 yılında Turkish Red Studio Formafantasma sergisini açmıştır. Sergide Türk Kırmızısı yeniden yorumlanmıştır (Rebernjak, 2013; anonim, b.t.).

Kaynak; <https://www.yatzer.com/turkish-red-studio-formafantasma>

3.5.4.1 “Turkish Red by Studio Formafantasma” Sergisi ilanı

3.5.4.2 Sergiden Görünüm

Hollanda'da Türk Kırmızısı Sanayi ve Türk Kırmızısı üreticilerine dair birden fazla makalesi olan Prof. Dr. Gerardus Verbong'a göre onlarca Türk Kırmızısı üreticileri Helmond ve Haarlem'de şansını denemesine ve dış dünyaya özgün ürünler satmasına rağmen Hayder ve Driessen en başarılı işletmecilerdir. Hollanda'da 19. yüzyılda Türk Kırmızısı boyahaneler için gerekli olan kişi sayısı asgari 10'dur ancak P. F. Van Vlissingen Co., Kaulen Co., Carp Co., Françoise

Janssens Co., Heyder Co. ve Driessen Co. 100'ün üzerinde işçi çalıştıran firmalardır (Verbong, 1988; 69-129).

3.5.5 İsviçre

Hollanda gibi İsviçre'de Türk Kırmızı üretimine dair bilgi akışını Fransa ve Almanya'dan sağlamıştır. 1760 Zürih'te Johann Heinrich Zeller'le başlayan Türk Kırmızısı üretimi 19. yüzyılın başlarında Friedrich Hermann tarafından Diessenhofen'de Ren Nehri kenarında kurulan işletme ile fabrika boyutuna ulaşmıştır. Hermann Fransa'da Alsace ve Mulhouse'da çalışmış Türk Kırmızısı üretimini Fransız ustaların yanında öğrenmiştir. 1837 yılında bir kaç Fransız ustayla Diessenhofen'e gelmiş ve üretime başlamıştır. 110 işçiyle ürettiği, Türk Kırmızısı zemin üzerine renkli palmiyeler Doğu pazarında yer bulmuştur. Zamanla Friedrich Hermann Zürih'te ve çevre şehirlerde Türk Kırmızısı üreticilerin çoğalmasıyla pazar payını kısmen kaybetmiş fakat varlığını 1888 yılına kadar sürdürmüştür. 1888'de fabrikası, ofis binaları, sahip olduğu Türk Kırmızısı model kalıp kitapları ve üretim gereçleriyle birlikte şirket kamuya devredilmiştir (Wanners, 1993; 69).

Türk Kırmızısı dünyanın bir çok bölgesinde üretilmesine rağmen özellikle İsviçre'de özgün yapı türlerinin geliştirilmesine de neden olmuştur. "Hängetürme" (ya da Hänkiturm "Lufthängen") ve Tröckneturm adıyla anılan Havalandırma Kuleleri ve en az 22 aşamanın tek tek geçilerek üretimin sonlandığı enine uzun fabrikalar İsviçre'de Türk Kırmızısı üretiminin ardında bıraktığı izlerdir. Bugün 19. yüzyıldan kalma (Diessenhofen'de) Ren Nehri ve (Ennenda'da) Linth Nehri kıyısında, St. Gallen kasabasında 15 metre uzunluklarıyla bir zamanlar Türk Kırmızısı iplerin ve kumaşların sarkıtılarak kurutulduğu Havalandırma Kuleleri'ni görmek mümkündür (Sulzer; 1991; 23-312).

Kaynak; <https://de.wikipedia.org/wiki/Diessenhofen>

3.5.5.1 Diessenhofen’de Türk Kırmızısı Kurutma/Havalandırma Kulesi

3.5.5.2 Türk Kırmızısı Boya Fabrikaları ve Kurutma Kulesi, Tablo; J. Kelly/ Gossau İsviçre / 1850’ler

Hatta onlar biri 2003 yılında St. Gallen Tekstil Müzesi’ne dönüştürülmüştür (Troeckneturm, anonim, b.t.). Sadece İsviçre’de değil Heinrich Sulzer Steiner’in Almanya Sulzerhof’daki Türk Kırmızısı Fabrikası’ndan kalan ve 1847 senesinde inşa edilen havalandırma kulesi her ne kadar geçirdiği yangınlar nedeniyle birçok kez restore edilse de hala ayaktadır. Steiner’in fabrikayı 1833’te kurduğu bilinmektedir (Wikipedia, Tröckneturm, anonim, b.t.).

3.5.6 Amerika ve Diğer Ülkeler

Kuşkusuz Türk Kırmızısı’nı yedi kıtada bilinir ve aranır kılan İngiliz ihracat pazarı olmuştur. Türk Kırmızısı Endüstrisi’nin ilk yıllarında ana pazarları Avrupa ve Kuzey Amerika’dır. İlk baskılı Türk Kırmızısı pamukluların ticareti İngiltere ile 18. yüzyılın sonlarında Kuzey Amerika’da Virginia ve Carolina da yaşayan İskoç göçmen nüfusu arasında yapılmıştır. İlk ihracatı yapılan Türk kırmızısı ürünler arasında en popüler olanı Türk Kırmızısı bandanalardır. Mendil ya da şal olarak kullanılan kırmızılar 58 ya da 63 santimetre karedir. Kısa zamanda Türk Kırmızısı bandanalar Kuzey Amerika’da Kovboyların sembolü olmuştur. Ayrıca şeker tarlalarında çalışan erkek ve kadın köleler Türk Kırmızısı bandanaları baş örtüsü yada önlük olarak kullanmışlardır (Jane Rae, anonim, b.t.).

Türk Kırmızısı bandanaların kovboylar ve işçiler arasında popüler olması onu Amerikan başkanlık seçimlerinde kullanılan sembollerden biri haline getirmiştir. İlk kez 1884 seçimlerinde kullanılan Türk Kırmızısı bandanaların üzerinde Cumhuriyetçi bakan aday James G. Blaine ve yardımcısı John A. Logan’ın resimleri

vardır. 1912 seçimlerinde bu kez resminin basılı olduğu Türk Kırmızısı bandanaları Roosevelt kullanmıştır. Roosevelt'in kullandığı bandanaların birinde kırmızı kovboy şapkalı ve fularlı Roosevelt tasviri bulunmaktadır (Historic Americana, 2002/05; 4).

Amerika'da Türk Kırmızısı kumaşların en yaygın kullanıldığı alan ev tekstili (masa örtüsü, perde ve mobilya kumaşı) ve çocuk giyimi olmuştur. 1840'larda baskılı Türk Kırmızısı yorganlar oldukça popülerdir. Çok değerli Türk Kırmızısı yorganlar yeni evlilere hediye olarak verilmiştir (Bicknell, 1920; 195-196).

1895 Ağustosunda W. A. Cooper'ın "Daniel C. Bear'ın Stüdyosu" adlı makalede Daniel C. Bear'ın stüdyosunda Amerikan İç Savaşı sırasında tutsak düşmüş kardeşi tarafından hatıra mahiyetinde gönderilen bir konfederasyon bayrağı bulunduğu belirtilir. Bu konfederasyon bayrağı Türk Kırmızı zemin üzerine iki beyaz şeritlidir (Cooper, 1895/08; 177). Nitekim 1864 yılında aynı Türk Kırmızısı zeminli Konfederasyon Bayrağı'nın telifi için Türk Kırmızısı üreticisi John Orr Ewing Co.'nun Board of the Trade in London'a başvurduğunu bilinmektedir. Ayrıca 1897 yılında Kraliçe II. Elizabeth'in İngiliz kraliyet tahtına çıkışının anma törenleri olan Queen Victoria's Diamond Jubilee kutlamalarında kullanılan ve Kanada'ya vatanseverin kullanmaları için bir çok gayri resmi Türk Kırmızısı Kanada bayrağı İngiltere'den ihraç edilmiştir (Nenadic ve Tuckett, 2013; 100).

Kaynak; <https://colouringthenation.files.wordpress.com/2012/02/week-39.pdf>
3.5.6.11897 yılında Kraliçe Victoria'nın Diamond Jubilee anısına İngiltere'de üretilip Yeni Zelanda ve Kanada'ya gönderilen bayrak

1890'lı yıllarda Amerika'da Türk Kırmızısı Endüstrisi kurulmuş beş büyük üretici pazar yarışına çoktan girmişlerdir. Clyde Print Works ve Bleachery of Rhode Island bunlardan ikisidir. Scientific American Dergisinde 1881 Eylül'ünde Türk Kırmızısı Boyanması için ayrıntılı bir tarif yayınlanmıştır. İngiltere'den Kuzey Amerika'ya Türk Kırmızısı ihracatı 19. Yüzyılın sonuna düşüş eğilimine geçmiştir. Ancak Amerikan kültürünün etkisinin görüldüğü “vahşi batı” temalı mendil ve bandanalar popülerliğini uzun dönem yitirmemiştir. (Nenadic ve Tuckett, 2013; 103).

Baskılı Türk Kırmızısı ürünler Amerika'da; uzun ömürlü, kir tutmayan, kolay yıkanabilir ürünler olarak pazarlanmıştır. Nitekim 10 Temmuz 1884'te Maine Farmer Gazetesi'nde “Washing Made Easy” başlığı ile yayınlanan Türk Kırmızısı reklamında bir ev hanımının ağzından ürünün bu özelliği ön plana çıkarılmıştır. (Maine Farmer Gazetesi, 10.08.1884; 3).

Türk Kırmızısı'nın bu haklı ünü Amerikan edebiyatına da yansımıştır. 1881 yılında Laura E. Richard'ın yazdığı Queen Hildegard adlı romanda yer alan; “Neden, sorun bu muydu?” diye sordu Bayan Hartley, lambayı yakıp, kısa Türk Kırmızısı pamuklu kumaştan perdelerini çekerken “Abner yine mi hasta!” cümlesi Türk Kırmızısı'nın aynı zamanda bir sosyal statüyü gösterdiği için kurulması elzemdir. (Richard, 2007/02; 101).

1895 yılında yayınlanan “A Chosen Few Short Stories” adlı hikaye kitabının finali içinde bol miktarda Türk Kırmızısının da geçtiği ilginç diyaloglarla yapılmıştır. Hikaye şöyledir: Eşinin isteği üzerine hikayenin kahramanı evinde eskiyen mobilya döşemesinin örneği ile şehrin manufakturacılarını dolaşmaya başlar. İlk dükkanda elindeki örneğin benzeri yoktur, Türk Kırmızısı önerilir almaz ve başka bir dükkana doğru yönelir. İkinci manufakturacıda tezgâhtarla arasında “Bunun gibi bir şeyiniz var mı?” diye sordum. “Hayır” dedi tezgâhtar, “Yok. Bu mobilya için mi?” “Evet” diye yanıtladım. “O zaman, istediğiniz, Türk Kırmızısı. Türk kırmızısı bunun aynısı mı?” “Hayır,” dedi; “ama çok daha iyi.” şeklinde bir diyalog geçer. Kahramanımız eşinin korkusuyla elindeki örnekle Türk Kırmızısı kumaş uyuşmadığı için Türk Kırmızısı almaz ve çıkar. İki manufakturacı bir marangoz dolaşır. Her dükkanda karşısına Türk Kırmızısı çıkar. Son manufakturacıda kendi

deyimi ile teslim olur; Tezgahın arkasındaki kadına “Bunun gibi kırmızı patiskanız var mı?” diye sordum. “Hayır, efendim” dedi, “ama Türk kırmızısı var.” Yine Türk Kırmızısı! Teslim oldum. “Peki” dedim, Türk kırmızısı verin. Ne kadar, efendim” diye sordu. “Bilmem 5 metre olsun”. Hikayenin final cümlesi daha da ilginçtir; “Eve geldiğimde patiska paketini karıma verdim. Paketi açtı ve, “Neden, bu sana verdiğim parçayla eşleşmiyor ki!” diye çığlık attı. “Eşleştir!” diye bağırdım. “Yapma ya! Eşleşmiyor. Eşleşmesini istemedin. Yanıldın. Senin istediğin Türk kırmızısıydı soldan üçüncü tezgâh. Yani, kullandıkları şey Türk Kırmızısı.” Karım şok içinde bana baktı, sonra ona problemi tüm ayrıntılarıyla anlattım. “Peki” dedi, “bu Türk kırmızısı, benimkinden çok daha güzel, ve o kadar çok almışsın ki, diğerini kullanmama hiç gerek yok. Keşke Türk kırmızısını daha önce düşünseydim. Düşünmüş olmanı tüm kalbimle isterdim, dedim” (Stockton, 1895; 234-240).

2007 yılında BBC Radio'nun Klasik Serileri'nden biri haline getirilen ünlü yazar Frances Hodgson Burnett'in 1901 tarihinde kaleme aldığı romanı *The Making of a Marchioness*'te de Türk Kırmızısı'nın kalitesine atıf vardır: “Çalışmaya başladığında, bu neşeli, hevesli varlık kendine, Kensington sanatının elverdiği ölçüde kırmızı Kensington kare bir halı aldı. Sandalyelerinin, oturaklarının etrafına fırfır yaparak, Türk Kırmızısı kumaşla kapladı. Ucuz beyaz muslin perdelerinin üzerine Türk kırmızısı olanlarını astı. Bu şen hava, ocağın üstündeki küçük tombul siyah çaydanlığının çınlamasıyla birleştiğinde yorgun, hüzünlü bir kadına mutlak lüks gibi görünürdü” cümlesi Türk Kırmızısı'nın sıradan bir evi nasıl lüks bir görünüme dönüştürdüğü gerçeğini ortaya koymaktadır (Burnett, 2010; 8).

Türk Kırmızısı Endüstrisi'nin en büyük pazarı Amerika değil İngiltere'ye pamuğun geldiği yer Hindistan'dır. İngiliz Türk Kırmızısı Sanayi 7 kıtaya sattığı ürünler için William Sterling & Sons'ın Glasgow ofisinde bulunan Bombay Pattern Book örneğinde olduğu gibi yerel kaynaklardan hakim kültüre dair bilgiler derlemiş ve her pazar için farklı özgün tasarımlar üretmiştir. Türk Kırmızısı Sanayi'nde çalışan tasarımcılar farklı ülkelerin ve kültürlerin değişik tatlarının farkındadırlar. İngiliz Türkiye Kırmızı Sanayi 19. yüzyılda doruğa ulaştığı zaman önemli sorunlarından biride her pazar için kültürel farklılıklar dikkate alınarak tasarlanan desenlerin korunmasıdır. Avrupa'da bulunan ve aynı zamanda Hindistan pazarına yönelik üretim yapan Türk Kırmızısı Sanayii'nden tasarımlarını korumak için İngiliz

Türk Kırmızısı üreticileri oldukça fazla çaba harcamışlardır. Bu sorun kendi içinde tasarımları ve tasarımcıları korumak için yasal düzenlemeler yapan İngiliz Türk Kırmızısı Sanayii'nin 200 yılı bulan endemik problemidir.

1880 yılında İngiliz Pamuklu Sanayi'nin en büyük ihracat pazarı Hindistan olmuştur. İngiliz pamukluların %60'ı Hindistan'a ihraç edilmektedir. Hindistan'a ihracatın büyük bir kısmı Türk Kırmızısı pamuklulardan ve yerel dokumalardan oluşmaktadır. Hindistan tüm Avrupa için de büyük bir pazardır. Prof. Dr. Stanna Nanadic'e göre İngiltere Hindistan'da üretimi zor Türk Kırmızısı ürünleriyle rekabet edebilmektedir (Nenadic ve Tuckett, 2013; 104-9).

İngiliz Türk Kırmızısı üreticileri Hindistan'a sattığı kırmızı ürünlerde hem desenlerin korunması hem de marka sadakatinin oluşması için üzerinde firma ismi ve Türk Kırmızısı ibaresinin rahat görülebildiği etiketler kullanmışlardır. Hindistan ve uzak doğuda okur yazarlığın düşük olması kullanılan etiketlerin renkli tasvirlerle tasarlanmasına neden olmuştur (Cooper,1995/02; 6-15). Hindu dinine ait ikonlar etiketlerde başlıca tasvir edilen konulardandır. Ayrıca "Best Turkey Red" sloganının bulunduğu Archibald Orr Ewing Co.'ya ait bir etiket Hint askerlerin Türk Kırmızısı ceket giydiğini göstermektedir (Jacqua ve diğerleri, 1995; 65).

Askerlerine Türk Kırmızısı kıyafetler giydiren tek ülke Hindistan değildir; Mulhouse Le Musée de l'Impression sur Etoffes'te (Mulhouse Baskılı Tekstil Müzesi) bulunan Türk Kırmızısı Koleksiyonu'nun en özel parçalarından biri şüphesiz Fransız askerlerinin bir dönem giydiği üniformadır. Üniformanın pantolonu Türk Kırmızısı'dır. (Jacqua ve diğerleri, 1995; 22). İngiliz Ordusu da uzun bir dönem Türk Kırmızısı üniforma giymiştir. Hatta bu Türk Kırmızısı üniformalar meşhur İngiliz edebiyatçı Leroy F. Jackson'ın yazdığı "Kraliçenin Askerleri" ninnisinde kendine yer bulmuştur. (Jackson ve Fisher, 1918; 8). Ninninin bestesini ise yıllar sonra oldukça bir ünlü sanatçı olan Dire Straits yapmıştır (Straits D. Youtube, anonim, b.t.).

Askerlerinin Türk Kırmızısı ceket giydiği Hindistan'da Bombay'ın Türk Kırmızı için ayrı bir önemi daha vardır; büyüleyici limanıyla Bombay, Ortadoğu, Afrika ve Avrupalı ziyaretçilerin buluşma ve ilk temas noktası olmuştur. 1850'li

yıllarda Şangay ve Singapur'a ihracat Bombay üzerinden yapılmaktadır. On yıl sonra Liverpool ve Manchester'den kiralık gemilerle direk ticaret başlamıştır. 14 Aralık 1863'te de Çin'e ilk ihracat yapılmış, ticari ilişkiler iki ülke arasında hızla büyümüştür. 1890'ların ortalarında İngiliz Pamuk Endüstrisi'nin Çin'e ihracatı, toplam ihracatın %10'unu bulmuştur. Çin ve Japonya'ya Türk Kırmızı ihracatı ağırlıklı olarak düz kırmızı boyalı pamuklu kumaş ve iplikten ibarettir. Desenli mallar yerli erkek ve kadınlar tarafından giyilen Sarong'lardır. Sarongların uzak doğuda geniş bir pazarı vardır; sadece Çin ve Japonya değil Endonezya'ya da satılmıştır. Endonezya'ya satılan Türk Kırmızısı Sarong örnekleri National Museums Scotland Turkey Red Collection'ında görülebilir. Endonezya nüfusu Müslüman olduğu için, bu pazara yönelik Türk Kırmızısı tasarımlar hayvan ya da insan figürleri değil, çiçek motifleri, soyut ya da geometrik şekillerden oluşmuştur. Endonezya'ya satılan Türk Kırmızısı ürünlerin üzerindeki desenler genellikle Hint pazarı için tasarlanandan bu çok daha büyük ve daha az renk içermektedir.

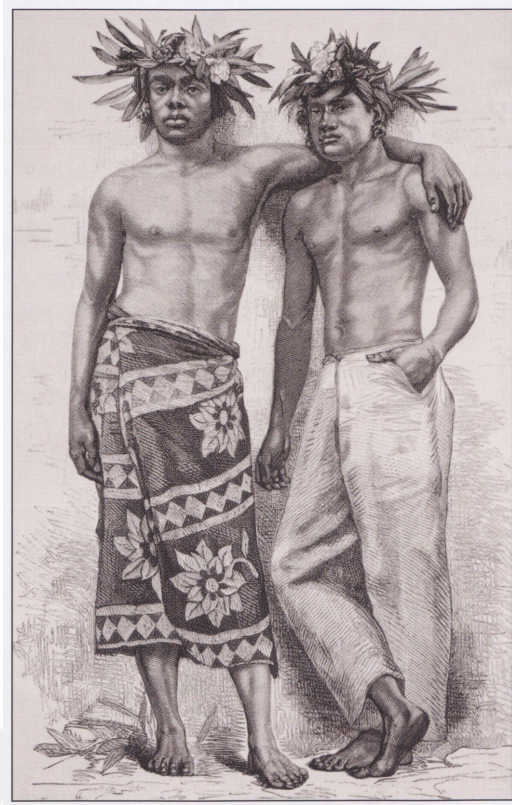
1869 yılında Süveyş Kanalı'nın açılmasıyla İngiliz Türk Kırmızısı Pamukluları Avusturalya ve Yeni Zelanda'ya taşınmaya başlanmıştır. Ayrıca İngiliz Türk Kırmızısı üreticileri açılışa özel hatıra mendiller tasarlamışlardır. William Stirling & Sons tarafından üretilen 3 örneğin birinin üzerinde devrin Hıdivi Abbas Paşa'nın resmi ve ismi mevcuttur.

Kaynak; İskoçya Ulusal Müzesi Koleksiyonu (GD1/43/27)

3.5.6.2 Dönemin Hidivi Abbas Hilmi Paşa'nın resminin ve adının basılı olduğu Süveyş Kanalı'nın açılışı anısına William Stirling & Sons tarafından üretilmiş Türk Kırmızısı Mendil

19. yüzyılda Sahra altı Afrika'da İngiliz ticareti Kenya gibi ülkelere çok sayıda göç etmiş olan Hint işadamları aracılığıyla Hindistan üzerinden yapılmaktadır. Afrika'da kasaba tabanlı Hint popülasyonunda muhtemelen bu tür pamuklara büyük ilgi vardır, ancak maliyetli ve pahalıdır. Türk kırmızısı pamuklular için Afrika pazarı oldukça sınırlıdır fakat yok değildir. Sahra altı Afrika ülkelerine satılan Türk Kırmızısı Afrika tarzı ürünlerin örnekleri Ulusal İskoçya Müzesi Türk Kırmızısı Koleksiyonu'nun desen kataloglarında görülebilir. Uzak Doğu'da giyilen Sarong'ların bir başka türü Khangas'lar pazarın en popüler ürünüdür (Nenadic ve Tuckett, 2013; 110-120).

Kaynak; Stana Nanadic ve Sally Tucket, Colouring the Nation s.119

3.5.6.3 19. Yüz yılın sonlarında uzak doğu pazarı için üretilmiş Türk Kırmızısı geleneksel erkek elbisesi.

19. yüzyılın başlarında Güney Afrika ve Avusturalya İngiliz göçmen nüfusa sahip ülkelerdir. Tüketim alışkanlıkları aynı kültür tarafından binlerce kilometre uzaktaki sömürge topraklarına da taşınmıştır. 15 Temmuz 1830 yılında Sdney Gazette and New South Wales Advertiser adlı pazar gazetesinde kadın pazarına yönelik yayınlanan reklamın başlığı “Basma Kenarlı Türk Kırmızısı Kadın Şalları”dır (Sydney Gazette and New South Wales Advertiser, 15.07.1830).

Dört yıl sonra Sydney Herald Gazetesi'nin 18 Ağustos nüshasında bu kez “Bayan ve Çocuklar için Türk Kırmızısı Elbiseler” başlığı taşıyan bir başka reklam görülmüştür (Sydney Herald, 18 Ağustos 1834).

Bölgedeki yerel pazara yönelik ilk reklamlar McNab & Co. tarafından Sydney Herald Morning'e 1844 yılında verilmiştir. Reklamlar “Türk Kırmızısı Mendiller ve Gösterişli Modelleri” ve “Türk Kırmızısı Desenleri Gösterisi” başlıklarıyla yayınlanmıştır (Sydney Morning Herald, 14.02.1844).

Bu reklamların bazıları Güney Deniz Ticareti'nin ana unsuru olan yerel halk Aborjinler içindir. Ekseriyetle egzotik hayvan derileri, tütün ve kolyelerde kullanılan renkli boncuklarla Türk Kırmızısı ürünler yerel pazarda takas edilmişlerdir. Nitekim Henry Chester keşif gezisi sırasında Yeni Gine Maicussar nehri kıyılarında Türk Kırmızısı ürünlere rastladığını belirtmiştir (Chester, 1878; 5-6). Türk Kırmızısı ürünler yerli halk arasında çok değerli ve statü göstergesi olmuşlardır. Bir başka kaynakta Güzey Denizi adalarından Aoba'da yerlilerin Türk Kırmızısı bandanalarla sarılı taçlar taktığı yazılıdır (South Australian Register Gazetesi, 17.02.1885). 1855 yılında Melbourne'de "Wanted, a Turkey Red Dyer" reklamlarını veren firma ise John Ross & Co.'dur (Argus gazetesi, 20.12.1855).

Türk Kırmızısı farklı coğrafyalarda üretilen değerlerin nasıl dünya kültür mirasına dönüştüğünün kanıtı olmuştur. Bunda İngiliz sanayici ve kimyagerlerin katkısı, Fransız, Alman, Hollanda, Amerikalı ve İsviçreli meslektaşlarına oranla çok daha büyüktür. Sentetik boyarmaddelerin keşfinden sonra muhakkak ki bu boyama türü zamanla unutulmuştur. Fakat şimdilerde Rosie deLeon-McCrady ve Teresa Weaver adlı iki hanımefendi tarafından yeniden canlandırılmaya çalışılan Redwork vaktiyle Türk Kırmızısı iplerle yapılan bir nakış türüdür.

redworkplus.com'daki giriş yazısında "Şükürler olsun ki, Redwork yeniden hayat buluyor!" demektedir. deLeon-McCrady web sayfasında Redwork'ün tarihini özetlemektedir; "Redwork ilk defa 1870'lerin sonlarında, Kensington'da yer alan İngiliz Kraliyet Dikiş Nakış Sanatı Okulu'nda ortaya çıkar. Redwork adını Türk kırmızısı olarak bilinen bir nakış ipliğinden alır. Redwork yapımında kullanılan pamuk ipliği normal insanlar arasında oldukça popülerdir, çünkü pamuk ipliği renk vermiyordu ve o zamanlar kullanımı yaygın olan ipek ipliklerden daha ucuzdu. Desenler nakışla işlemek için kolaydı ve birçok öğrenci desenler için basit bir dikiş yöntemi kullanıyordu ki bu sonradan okulun adını alarak Kensington Dikişi olarak tanındı. Bugünse bahsedilen dikiş, teyellemek ya da iğneardı dikiş olarak adlandırılıyor. Redwork; kıvrık dal nakışı, Fransız düğümü ve teyel gibi bazı basit dikiş tekniklerinin bilgisini gerektiriyor" (Redwork Plus, anonim, b.t.).

3.6. Genel Değerlendirme

Türk Kırmızıısı Latince Rubia denilen bitkinin kökünden doğal yollarla elde edilen bir renktir. Kimi kaynaklarda 24 farklı işlem den geçmesi sonrasında elde edildiği yazılıdır. Bu işlemler ortalama bir ay sürmektedir. Elde edilmesi oldukça zahmetli olan bu rengi özel kılansa; pamuk üzerindeki canlılığı ve dayanıklılığıdır. Rubia'nın vatanı Anadolu'dur.

Bursa Şeriye Sicillerindeki Albaya'ya dair kayıt Albayacılar Hanı'nın devletçe işletildiğini ve tahrir defterinin dışında tutulduğunu göstermektedir. Tahrir defterinin dışında tutulması gizliliğe işarettir.

Gizliliğin nedeni; formülün dış baskılara rağmen korunma isteğidir. Türk Kırmızıısı'na dış dünyanın ilgisi Osmanlı'nın iş bilen yöneticilerince kullanılmış ve inanılmaz bir ekonomik büyüklüğe dönüştürülmüştür. Fransa ve İngiltere'den pamuklu kumaşlar boyanması için Osmanlı topraklarına gönderilmiş yada Türk pamukluları boyanarak Avrupa'ya satılmıştır.

Türk Kırmızıısı'na olan ilgi arttıkça devlet gözetiminde yeni Albayahaneler açılmış, kök bitki Anadolu tarımının önemli bir unsuru olmuştur. Binlerce dönüm araziye kök bitki ekilmiş, Edirne, İzmir ve Teselya'da (Yunanistan Larissa) yeni boyahaneler kurulmuştur. Teselya Osmanlı iplik ihracatının dörtte birinin yapıldığı yer olmuş, Türk Kırmızıısı'na yönelik Avrupa'dan gelen talep patlaması nedeniyle kasabanın nüfusu üç katına çıkmıştır.

Bursa Şeriye sicillerinde 1519 tarihli bir belge Kırmızı üretimini artan ihracat talebine karşılık vermek maksadıyla önce Edirne'ye ardından Anadolu'ya yayıldığını göstermektedir. 1519 tarihinde Mahmut ve Azab Bey isimli iki Sebbağ (boyacı) ustası Padişah izniyle Bursa'dan Edirne'ye gönderilmiştir.

Bir ayda kimi kaynaklara göre 17 kimine göre ise 24 farklı işlem den sonra elde edilen Türk Kırmızıısı'nın yüzyıllara dayanan bir deneyim sonrasında haslığı çok yüksek bir boyar maddeye dönüştüğü açıktır. Anadolu İnsanın endüstriyel zekasına örnek teşkil edecek kadar karmaşık olan formülünde etken maddeler dışında

kuşkusuz usta mahareti de vardır. Felix'in seyahatnamesinde "Rengin haslığı her bir muamelenin titizliğine bağlı olduğundan iyi bir amale kaynatma sırasında boyanın vaktini geçireceğine elini haşlamayı tercih ederdi" diyerek mordanlama sürecinde insan-birikim-deneyim-kültür faktörünü ortaya koymuştur.

Sahip olduğu endüstriyel birikime rağmen haslığı bu denli yüksek ve bir o kadarda parlak bir rengi kendi ürettiği pamuklularda uygulayamayan İngiltere, kumaşlarını boyaması için Anadolu'ya göndermektedir.

Bursa'da bulunan Alboyacılar Hanı'nın erken Osmanlı mimarisi araştırmalarına konu edilmesi ve bazı ilginç mimari özelliklerinin tespit edilmesi formülün korunmasına yönelik fiziki tedbirlerin alındığına da işarettir. Alboyacılar Hanı'nın ilk halinin zemin katında penceresiz oluşu ve hamamının içeride oluşu bu tedbirlere örnek teşkil etmektedir.

İngilizlerin casuslar yoluyla elde edemedikleri formüle rüşvet vererek ulaşmak istemeleri konuya dair yazılı eser veren bir çok Avrupalı yazarca kayda geçirilmiştir. Chateau yazdığı eserinde İngiliz imalatçılarının boyanın formülüne 5.000 İngiliz sterlini vermeyi önerdiklerini yazar.

İngilizlerin yoğun ilgisi devam ederken boyanın formülü Fransızların eline geçmiştir. Formülün Osmanlı'dan kaçırılışına dair yabancı kaynaklarda farklı bilgiler mevcut olmasına rağmen bu konuyla ilgili 1845'te yayınlanmış en eski eser Chateau'ya aittir. Chateau 1747 senesinde Fransa'da faaliyet gösteren Fesquet müessesesinin sahipleri Goudard ve D'Haristoy'un Edirne'den iki Türk boyacının ikna edilerek Rouen civarındaki Darnetak'a götürüldüğünü ve dokuz ay sonrada Avrupa'da ilk hakiki Türk Kırmızısı'nın üretildiğini yazmıştır.

Kimi kaynaklar Fransa'ya götürülen boyacıların Rum olduğunu bir Fransız dilberine aşık edilerek Fransa'ya kaçırıldığını, bazı kaynaklar ise işi efsanelere konu olacak boyutlara taşıyarak; "Türk Kırmızısı formülü o kadar büyük öneme sahiptir ki; bu dört ortak, dört anahtarın eşliğinde aynı anda açılabilen bir kasa yaptırırlar ve formülü bu özel kasada muhafaza ederler. Rouen şehrindeki bu fabrikada yüzlerce

işçi çalışır ama işçiler sınıflara ayrılmıştır ve hücre örgütlenmesi ile birbirlerinden habersiz çalışırlar” diyecek kadar abartmışlardır.

Karl Reinking farklı bir iddiada bulunarak “Türkiye’den Türk Kırmızı usulünü Fransa’ya götüren müesseseler sırlarını uzun süre muhafaza ettiler, nihayetinde diğer üreticilerin baskısına dayanamayan Fransız Hükümeti Bab-ı Ali’den aldığı boya reçetelerini ilan etti ve 1765 ile 1770 seneleri zarfında Türk Kırmızısı Boyacılığı Avrupa’nın her tarafına taammüm etti” demektedir.

Karl Reinking’in, Fransa’ya reçeteleri Osmanlı Hükümetinin verdiği yönündeki iddiasını aynı dönemde başka yazarlar da dillendirmiş fakat farklı gerekçeler sunmuşlardır. J. L. Farley ise; “Reçete çalındıktan sonra Osmanlı Hükümeti Kırmızı’yı Fransa’ya yar etmemek için kendisi açıkladı” demektedir.

Onca uğraşa rağmen İngilizler değil Fransızlar Türk Kırmızısı’nı kendi topraklarında üretmeyi başarmışlardır. Rouen kısa bir süre de olsa kırmızı üretiminin merkezi olmuştur.

Kısa bir süre sonra Türk Kırmızısı bir Fransız girişimci olan Pierre Papillon tarafından İngiltere’ye götürülmüş 1785 yılında Glasgow şehrinde üretilmeye başlanmıştır. Fakat ilk denemeler başarısız olmuştur. Bunun üzerine İngiltere Hükümeti Kırmızı’nın formülünü elinde bulunduran Fransız girişimcilere 2.500 Paund teklif edecek ancak ret yanıtını alacaktır. Aradan geçen üç yıl boyunca, onlarca başarısız girişime gerçekleşmiştir. M. Borelle, Papillon ve George Macintosh ardı arkasına üretim denemelerinde bulunmuşlardır. Sonunda bir Fransız olan Angel Delaunay 1788 yılında Manchester kasabasında gerçek Türk Kırmızısı’nı üretmeyi başarmıştır. Böylece, artık Kırmızı’nın merkezi Manchester olmuştur.

Manchester; buna bağlı olarak kısa zamanda İngiltere’nin tekstil merkezine dönüşmüş ve “Kırmızı”nın dünyaya pazarlandığı şehir olmuştur. Şehrin simgesi olan kırmızı, kurulacak olan futbol takımın renklerinden biri olacak ve takım “Kırmızı Şeytanlar” olarak anılacaktır.

Delaunay ismi, “Türk Kırmızısını İngiltere’ye İlk Getiren Adam” ibaresinin mezar taşına yıllar sonra kazıtılmasıyla ünlenmiştir. Bu dönemde İngiliz gazetelerinde onlarca ilan görülür; her bir üretici gerçek Türk Kırmızısı’nın kendi fabrikasında üretildiği beyan etmektedir. İngiliz kadınları arasında dantel el işlemeciliğinin bu dönemdeki favori rengi olan kırmızı “Redwork” motifleri olarak ün salmıştır.

Türk Kırmızısı 19. Yüzyılın başlarında hızla Avrupa’ya yayılmıştır. Kıta Avrupası’nda başarılı denemelerin yapıldığı yer Almanya, Hollanda, İsviçre ve Belçika’dır. Almanya’da Türk Kırmızısı üretimi 1818-19 yılında Johann Friedrich Wolff tarafından Elberfeld şehrinde başlamıştır. Sonrasında, Adolph ve Ferdinand Sartorius kardeşler Sartorius Co. markası ile Barmen’de Türk Kırmızısı üretimini olanca hızı ile devam ettirmişlerdir. 1809 yılında Barmen, Elberfeld ve civarında 150’den fazla Türk Kırmızısı üretimi yapan fabrika vardır.

Hollanda’da Türk Kırmızısının üretimi 1830’lu yıllarda yine bir Fransız tarafından Haarlem’de başlatılmıştır. Fakat kalite tam anlamı ile yakalanamamıştır. Gerçek manada başarılı Türk Kırmızısı üretimi Belçikalı bir girişimciye, De Heyder’e nasip olmuştur.

1868 yılında BASF firması adına çalışan iki Alman kimyacı Carl Graebe ve Carl Libermann Kök Boya’nın kimyasal formülünün ilk denemelerini yapmışlardır. Fakat Alizarin denilen sentetik kök boyanın geliştirilmesi ve kullanılması uzun zaman almıştır. İngilizler bu gelişmeye duyarsız kalmamış ülkede üretim yapan firmalar birleşerek 1898 yılında U.T.R.’yi; yani, United Turkey Red Co.’yu kurmuşlardır. Firma varlığını 1960 yılına kadar sürdürmüştür.

SONUÇ

Bir çalı kökünden yedi kıtaya yayılacak endüstriyel bir ürün elde etmek kuşkusuz binlerce yıllık bir tecrübenin disiplinli bir şekilde aktarılması ve her devinimde üzerine yeni bilginin eklenmesiyle mümkün olur. Türk Kırmızı Türk zekasının, Türk kültürünün Avrupa ve Dünya tarihinde derin izleri olan önemli bir çıktısıdır. Tez ortaya koyduğu somut verilerle dünyada Osmanlı ilerleyişinin durması ile birlikte Türklerin dünya bilim, kimya, tekstil sanayi ve kültürüne 1700'lü yıllardan sonra katkı sunamadığı anlayışına istisna teşkil edecek bir araştırmayı ortaya koymuştur.

Aşağıda madde madde sıralanan saptamalar Türklerin dünya kültür ve bilim yaşamına kalıcı katkılar sunmaya 18. yüzyıl içerisinde de devam ettiğini kanıtlar niteliktedir.

Türk Kırmızısı;

- Dünya'da Kimya Biliminin gelişmesine, Tekstil sektörünün büyümesine haliyle Sanayi Devrimi'ne katkılar sunmuştur.
- Dünya edebiyatına (roman ve şiir), Tiyatrosuna, Sanatına (sergi fikirleri) konu olmuştur. Louis Tracy ve Hubber Voignier'in eserlerinde görüldüğü gibi deyim olarak dahi kullanılmıştır.
- Formülün Osmanlı'dan çıkarılması süreci efsaneleşmiştir.
- Avrupa'da bir çok kasaba düzeyinde yerleşim biriminin şehirleşmesine vesile olmuştur. Bu durum şehirlerin armalarına hatta futbol takımlarının forma renklerine kadar yansımıştır.
- İngiliz, Fransız, Hindistan ordularının üniformalarının rengidir,
- Amerikan özgürlük savaşından galip çıkan tarafın bayrağıdır.
- Bugün hala ayakta olan özgün endüstriyel yapı tiplerinin oluşmasını sağlamıştır. - Avrupa'da bir çok nehir bir yüzyıl boyunca Türk Kırmızı akmıştır; (Türk Kırmızısı Endüstrisi'nin nehir kenarlarında kurulması zorunluluğu nedeniyle) bu durum Fredrick Engels gibi bir çok insanın belleğinde derin izler bırakmıştır.
- Dünyanın bir çok yerinde Türk Kırmızısı markalı ürünler kullanmak "Statü" sembolü haline gelmiştir.
- Kovboyların fularları gibi bir çok özgün tekstil ürününün ortaya çıkmasına vesile olmuştur.
- Amerika'da olduğu gibi siyasal propaganda aracı olmuştur.

- Ve şüphesiz; 19. yüzyılda yedi kıtaya kendi adıyla satılan tek global markadır.

Madde madde sıralanan sonuçlar göstermiştir ki; Ayrıca; Avrupa’da gerisinde derin kültürel izler bırakan Türk Kırmızısı dünya gündemine yeniden getirildiğinde; izlerin hala canlı ve taze olması nedeniyle ülke kültürünün dünyada tanıtımına önemli katkılar sağlayacaktır.

Bu tez, Tekstil, Kültür, Bilim Tarihi ve genel olarak Tarih araştırmacılarının konuyu kendi disiplinlerinde ayrı ayrı ele alabilmeleri için oldukça geniş bir kaynakçaya sahiptir. Bu disiplinlerdeki araştırmalar kendi alanlarında Türk Kırmızısı’nı inceleyerek dikkat çekici bulgular ortaya koyabilirler.

Fransa’da ve Almanya’da yakın geçmişte olduğu gibi Türkiye’de de Türk Kırmızısı konulu hikaye, roman ve tiyatro oyununun yazılması için yeterli miktarda veri mevcuttur. Formülün İzmir ve Edirne’den kaçırılışı, elde ki kaynaklara göre John Holker gibi dünyanın ilk endüstriyel casusunun işin içinde olması, filmlere ve dizilere konu olacak zenginlikte hikayeler barındırmaktadır. Formülün götürülmesinin doğru üretim için yeterli olmaması üzerine bu kez ustaların kaçırılması, Rouen ve civarında Türk ustaların varlığı, pazarın büyüklüğü, rekabet ve pazar savaşları da ayrıca hikaye zenginliği sağlamaktadır.

Tezde işaret edildiği üzere, Türk Kırmızısı; İngilizler, Fransızlar ve Almanlar tarafından statünün, zenginliğin, canlılığın, solmazlığın, dayanıklılığın rengi olarak tüm dünyaya pazarlanmıştır. Bu hazır alt yapı şimdilerde üretilecek “Türk Kırmızısı” ürünler için bulunmaz bir pazarlama argümanıdır. Türk Kırmızısı milli formalarda kullanılmalı, tüm alanlarda olmanın yanı sıra özellikle tekstil, teknoloji gibi sektörlerde üretilen markalarda yer bulmalıdır.

Almanya’ya, Fransa’ya ya da İngiltere’ye ve dahası Avrupa’nın İspanya hariç tüm ülkelerine ihraç edilecek “Türk Kırmızısı” ürünleri, hazır bir hikayenin ve hazır bir ön kabulün karşılayacağı görülmelidir. Tüm Avrupa’da tarihi hafıza biraz olsun tazelandığında ortaya çıkacak manzara “Türk Kırmızısı” ürünlerin pazarda yer edinmesine kolaylaştırıcı etki sunacaktır. Bunun için sponsorluklar yoluyla Avrupa’da da yeni araştırmaların yapılması ayrıca teşvik edilmelidir.

KAYNAKÇA

Abdullah M. S. (1981). *Geschichte des Islams in Deutschland*. Köln: Styria Yayınları

Abraham M. (1983). *Kültürün Toplumsal Dinamiği*. İzmir: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.

Aksın A. ve Öztürk M. (2013). *Venedik Devlet Arşivindeki Bailo Defterlerine Göre Osmanlı Devleti'nin Venedik'e Zahire ve Asker Yardımı (1624-1631)* Ankara: Ankara Üniversitesi OTAM Yayınları 32.

Alvarez A. (1980). *Homo Faber: Technology and Culture in India, China and the West from 1500 to the Present Day*. Bombay: Martinus Nijhoff Yayınları

And M. ve Gönlü Y. (1958). *Yüzyıllar Boyunca Bale Eserlerinde Türkler*. Ankara: Dost Yayınları.

Arnold D. (2004). *Technology and Medicine in Colonial India, "The new Cambridge History of India"* Cambridge: Cambridge Üniversitesi Yayınları.

Atasoy N. ve Raby J. (1989). *İznik Seramikleri*, Yayına Hazırlayan; Yanni Petsopoulos. Londra: Thames and Hudson Yayınları.

Atasoy N. ve Uluç L. (2012). *Osmanlı Kültürünün Avrupa'daki Yansımaları*, İstanbul: Armagın Yayınları.

Atasoy N., Denny B. W., Tezcan H., Loise M., (2001). *İpek: Osmanlı Dokuma Sanatı*, Londra: TEB

Bağış A.İ. (1998). *Osmanlı Ticaretinde Gayrimüslimler*. Ankara: Turhan Kitabevi

Baykara T. (1974). *Tuncer, İzmir Şehri ve Tarihi*, İzmir: Ege Üniversitesi Matbaası.

Bicknell T. W. (1920). *The History Of the State of Rhode Island and Providence Plantations*. Newyork: The American Historical Society Yayınları

BOA, MD 27, s.132, h.983

Bozkurt G. (2002). *İnsan ve Kültür*. İstanbul: Remzi Kitabevi.

Brentjes S. (2002). "XVI-XVII. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Batı Avrupalı Gezginler ve Bilimsel Çalışmalar" *Türkler Ansiklopedisi*, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Brown H.B. ve Ware J. O. (1958). *Cotton*, New York: McGraw-Hill Book.

Burnett F. H. (2010). *The Making of a Marchioness*. New York: Reade Classic Yayınları.

Chenciner R. (2000). *Madder Red: A History of Luxury and Trade*, London and New York: Caucasus World Yayınları

Danko K. J. (2005) "The Tiled Room at Sarospatak Castle", *Turkish Flowers; Studies on Ottoman Art in Hungary*, Yay. haz. Ibolya Gerelyes, Budapeşte: Hungarian National Museum Yayınları.

Darkot B. (1994) "Diyarbakır", *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV

Delamare F. ve Guineau B. (2007). *Renkler ve Malzemeleri*, Çev: Orçun Türkay, İstanbul: YK Yayınları.

Dereli H. (1951). *Kraliçe Elizabeth Devrinde Türkler ve İngilizler*. İstanbul: Anıl Matbaası

Dilaçar A. (1968). *Dil, Diller ve Dilcilik*. Ankara: TDK.

Dilek İ. (2013). 16. Yüzyıl Giysi Tarihi Yazımı Üzerine, Giysiler Doğu-Batı Etkileşimi; Egzotizm ve Güç, *SDÜ Fen Bilimleri Fakültesi, Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 29

Doğan Ö. (2000). *Kültür Bilimleri ve Kültür Felsefesi*. İstanbul: İnkılap Yayınları.

Dölen E. (1992). *Tekstil Tarihi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Yayınları

Edward J. (1917). *The Revellers*, Newyork: Clode Yayınları

Erdoğan İ. (1991). *İşletmelerde Davranış*. İstanbul: İşletme Fakültesi Yayınları, No:242

Erdoğan İ. (2002). *İletişimi Anlamak*. Ankara: Erk Yayınları

Esin E. (2006). *Türklerde Maddî Kültürün Oluşumu*, İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

Ettinghausen R. (1989). "Der Einfluss der Angewandten Künste und der Malerei des Islama uf die Künste Europas" *Europa und der Orient 800-1900*. (1989). Berlin: Bertelsmann Lexikon Verlag Yayınları

Galan A. (2001). *Colouring Textiles, A History of Natural Dyestuffs in Industrial Europa*, Boston: Springer Yayınları.

Gazimihal M. R. (1955). *Türk Askeri Müzikaları Tarihi*. İstanbul: Maarif Basımevi.

Göyünc N. (1994). "Diyarbakır" *İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV

Hammer P. J. (1998). *Osmanlı Devleti Tarihi*. İstanbul: Milliyet Matbaası.

Heers J. (1961) *Genes au XV'e Siecle*. Paris: s.e.v.p.e.n Yayınları.

Herris J.R. (2004). John Holker, Oxford Dictionary of National Biography, Londra: Oxford Üniversitesi Yayınları

Hopkins D. (2000). The Art of the Dyer 1500 - 1700, Bristol: HMA Yayıncılık.

İhsanoğlu E. (1992). Osmanlılar ve Batı Teknolojisi, İstanbul: Yeni Araştırmalar Yeni Görüşler Edebiyat Fakültesi Basımevi

İnalcık H. (2003). Osmanlı Uygarlığı. İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları

İnalcık H. (2008). Türkiye Tekstil Tarihi Üzerine Araştırmalar. İstanbul: İş Bankası Yayınları

İnalcık H. (2010). Osmanlılar. İstanbul: Timaş Yayınları

İnalcık H. (2011). Rönesans Avrupası. İstanbul: İş Bankası Yayınları

İnan A. (1998). Makaleler ve İncelemeler, Ankara: TTK Yayınları

Irving J. (1879). The Book of Dumbartonshire, Edinburgh and London: W. And A.K. Johnston Yayınları

Jackson L. F. ve Fisher B. (1918). The Peter Patter Book. Chicago: Barnes & Noble Yayınları.

Jacqua J. ve Kollektif Yazarlar. (1995). Andrinople Le Rouge Magnifique: De la Teinture a l'impression, une Cotonnade a la Conquete du Monde. Paris ve Mulhouse: La Martiniere ve Musee D'Impression Sur Etoffes Yayınları

Johansen U. (1961). Der Gebrauch der Farbbezeichnungen in den Türkeitürkischen Dialekten. Harrassowitz Verlag: Wiesbaden Yayınları

Kadaşeva K. (1996). "Kazak Medeniyeti'ndeki Semboller" Nevruz ve Renkler, Haz; Sadık Tural ve Elmas Kılıç, Ankara: AKM Yayınları

Kaplan M. (1958). Oğuz Kağan Destanı ile Dede Korkud Kitabında Eşya ve Aletler. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları,

Kartarı Asker (2001). Farklılıklarla Yaşamak. Ankara: Ürün Yayınları

Kaşkarlı Mahmut (2005). Divan'ü Lügât-it Türk, çev: Yurtsever S.T. İstanbul: Kabalcı Yayınları

Kinini A. (1999). "La Fabrication du Rouge Turc dans la Thessalie de la Fin du XVIIIe Siècle: Les Manufacture de la Ville d'Ampélakia," Natural Dyestuffs and Industrial Culture in Europe, 1750–1880, Editör; Fox R. and Nieto-Galan A. Canton: Science History Yayınları

Kovacs T. (2005). Ottoman Turkish Influences on Hungarian Weapons, Yayına hazırlayan: İbolya Gerelyes. Budapeşte: Hungarian National Museum Yayınları

- Kremlin Armory Museum (2002). Moskova: Polushkina Yayınları
- Langewiesche W. (1863). Elberfeld und Barmen, Langewiesche: Langewiesches Verlags-Buchhandlung Yayınları.
- Machiavelli N. (1992). The Prince, çev.yay. haz. Robert M. Adams, Newyork: A. Norton Ciritical Edition Yayınları.
- Macintosh G. (1847). Biographical Memoir of the George Macintosh F.R.S of Campsie and Dunchattan, Glasgow: Blackie CO. Yayınları
- Nenadic S. ve Tuckett S. (2013). Colouring the Nation, The Turkey Red Printed Cotton Industry in Scotland c,1840-1940, Edinburg: NMS Enterprises
- Orhonlu Cengiz. (1963) Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretleri İskan Teşebbüsü, 1691-1696, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi
- Ortaylı İ. (2015). Türklerin Tarihi. İstanbul: Timaş Yayınları
- Ögel B. (2000). Türk Kültür Tarihine Giriş, Ankara: Turizm ve Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Raby J. (1989). "The European Connection" İznik, The Pottery of Ottoman Turkey, Londra: Alexandria Yayınları.
- Raveux O. (2009) The birth of a new European industry: l'indiennage in seventeenth-century Marseilles, New York: Oxford Üniversitesi Yayınları.
- Raymond W. (2005). *Kültür ve Toplumun Sözcüğü*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Rémond A. (1946). "John Holker, Manufacturier et Grand Fonctionnaire en France au XVIIIéme siècle, 1719-1786" Paris: İktisat Tarihi Kütüphanesi Marcel Rivière et Cie Yayınları.
- Renda G. (2003). Osmanlı Uygarlığı, "Sanatta Etkileşim". İstanbul: TC Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Rosamond M. E. (2005). Doğu Malı Batı Sanatı, İstanbul: Kitap Yayınevi,
- Sandberg G. (1997), The Red Dyes, Newyork: Lark Bokks
- Sanjian A.K. (1965). The Armenian Communities in Syria under Ottoman Domination. Cambridge:Harvard Üniversitesi Yayınları
- Savaş ve Barış (1999). 15-19 Yüzyıl Osmanlı Lehistan İlişkileri, çev: Jale Alguadiş, Serpil Bağcı, İstanbul: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Schoen B. (2009). The Fragile Fabric of Union: Cotton, Federal Politics, and the Global Origins of the Civil War. Maryland: Johns Hopkins Üniversitesi Matbası.

Schreiber G. (1954). "Deutsche Türkennot und Westfalen", Petri, Franz (Hg.): Westfälische Forschungen. Mitteilungen des Provinzialinstituts für Westfälische Landes- und Volkskunde, Bd.7. Münster/Köln: Böhlau

Sherrill S. (1996). Carpets and Rugs of Europe and America, New York: Aberville Press Yayınları.

Slotowa B.B. (1992). The Orient in Polish Art, Cracow: National Museum Yayınları

Soydaş U. A. (2010). Kültürlerarası İletişim. İstanbul: Parşömen Yayınları.

Spies Otto, (1968). "Schicksale Türkischer Kriegsgefangener in Deutschland nach den Türkenkriegen", Erwin Gräf (Hg.): Festschrift Werner Caskel Geburtstag: Gewidmet von Freunden und Schülern

Spohn M. (1993). Alles Getürkt: 500 Jahre (Vor)Urteile der Deutschen über Türken. Oldenburg: Bis

Stockton, F.R. (1895). A Chosen Few Short Stories. New York: Charles Scribner's Sons Yayınları.

Sulzer K. (1991). Vom Zeugdruck zur Rotfärberei: Heinrich Sulzer (1800-1876) und di Türkischrot-Färberei Aadorf. Zurih: Chronos Yayınları.

Susar F. (2005). "Çok Kültürlü Ortamlarda Karşılaşılan İletişim ve Kültür Engelleri", Çok Kültürlü Ortamlarda Halkla İlişkiler, Kurumsal İletişim ve Yönetim. İstanbul: İstanbul Ticaret Üniversitesi Yayınları

Sweetman J. (1998). The Oriental Obsession: İslamic Inspiraton in British and American Artand Architecture 1500-1920, Cambridge: Cambridge Universty Yayınları

Sykas P. (2005). The Secret Life of Textiles; Six Pattern Book Archives in North West England. Bolton: Bolton Museum, Art Gallery & Aquarium Yayınları

Tanrıbilir R.Ö. ve Şen E, (2005) "Kültürlerarası İletişim ve Öteki Kavramının Günümüz Dünyasında Yeri ve Önemi" İstanbul: Kültür Üniversitesi Yayınları

Tebly K. (1988). Dersaadet'te Avusturya Sefirleri. çev. Selçuk Ünlü, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları

Thomson K. J (1992). A Distinctive Industrialisation: Cotton in Barcelona 1728–1832, Cambridge: Cambridge University Yayınları.

Todorov, N. (1975). "Certain Problem du developpment Urbaind dans les Provinces Balkaniques de L'Empire Ottoman aux XVIe-XIXe Siécles", Association Internationale de Sud-Est Europeenne.

Travis A. S. (1993) From Turkey Red to Tyrian Purple, Textile Colours for the Industrial Revolution. Kudüs: The Jewish National and University Yayınları

Turan Ş. (1990). Türkiye İtalya İlişkileri. İstanbul: Metis Yayınları.

Ünsal O. (1993). XIX. Yüzyıldan Günümüze Kitle İletişimin Kültürel İşlevleri, İstanbul: Der Yayınları

Vashalde H. (1893). François Goudard et les Manufactures de Draps et de Cotton au Pont-d'Aubenas, E. Lechevalier: Revue du Vivarais Yayınları

Venice and the Islamic World: 828-1797. (2007). Newyork: The Metropolitan Meseum of Art Yayınları

Verbong G.P.J. (1988). Technische Innovaties in de Katoendrukkerij Enververij in Nederland 1835-1920, Amsterdam: Neha Yayınları.

Wanners A. (1963) Textiles in History, Münih: Ruth Groenwoldt Yayınları.

Werner G. (1959). Wolfgang Köllmann ve Heinz Schürmann, Heimatchronik der Stadt Wuppertal. Köln: Archiv F. Dt. Heimatpflege Yayınları

SÜRELİ YAYINLAR

And M. (1963). “Türkler ve Türkiye Üzerine Operalar.” Opus, Aylık Müzik Dergisi. Ankara: Sa.12.

Argus Gazetesi, 20 Aralık 1855

Berthollets’s Elements of the Art of Dyeing. (1824). The Glasgow Mechanics Magazine Dergisi. 15 Eylül. Sa. 39

Bolton. C. (1935), “ Contributions to the History of Dyeing” , The Dyer and Textile Printer Dergisi, sa. 73.

Buhler R. M. (2001) “Straightforward Communication Processes in EHS.”, Occupational Hazards Magazine Dergisi. Penton Media Cilt. 63.

Canatar M. (1998), Osmanlılarda Bitkisel Boya Sanayi ve Boyahaneler Üzerine, Osmanlı Araştırmaları Dergisi, sa. 18, s.97

Cardon D. (1988). Textile Research: an Unsuspected mine of İnformation on ome Eighteenth Century European Textile Products and Colour Fashions Around the World. Textile History Dergisi, Cilt. 29.

Çelik Latif, Bilim ve Sanat Vakfı Dergisi, 2010, Sayı 72.

Cooper I. (1995). “A Trade War in Pictures” The India Magazine Dergisi. 1995/02

Cooper W. A. (1985). ‘Artists in their studio: Daniel C. Bear’ , Godey’s Magazine Dergisi. 1895/09

Dingeç E. (2011). Kütahya'da Gediz Şap Madeni, Ankara: TTK Belleten, C. 85, Sa 272

Driessen L. A. (1944). 'Calico Printing and the Cotton Industry in Holland. Ciba Review Dergisi. Sayı: 48.

Floud P.C. (1960). The Origins of English Calico Printing. Journal of the Society of Dyers and Colourists Dergisi. Sayı 86

Garoutte S. (1977). 'Turkey Red Dye' Quilters Journal Dergisi. Kış/1

Huckell L. (1993). "Plant Remains from the Pinaleño Cotton Cache, Arizona". Kiva, The Journal of Southwest Anthropology and History Dergisi, Sayı: 59

J.E. Satchell, Glover J.M., Ryder, M.L., Taylor G.W., ve Garland H.E. (1987). 'The Kendal Pattern Book', Textile History Dergisi. Cilt 21, Sayı. 2.

Journals of the House of Commons, (1803). H.M. Stationery Office, C. 53

Journals of the House of Commons. (1803) H.M. Stationery Office, C. 41

Karadavut Z. ve Aksoy M. (2001) "Kırgız Gelenekleri ve Abramzon" Türk Yurdu Dergisi. Ankara: Sayı; 171

Kroese W.T. (1979). "Haarlem, Textielstad in de 19e Eeuw", Texliel Historische Bijdragen Dergisi. Sa.20

Lehman C. (2012). L'art de la Teinture à l'Académie Royale des Sciences au XVIIIe siècle'' Methodos. Savoirs Et Textes Dergisi. 2012/12

Lemire B. ve Riello G. (2008). 'East and West: textiles and fashion in early modern Europe', Journal of Social History Dergisi, Sayı: 41/Nisan

Lowengard S. (2001). Colour Quality and Production: Testing Colour in 18th century France'', Journal of Design History Dergisi, 2001/14,

Lowengard S. (anonim, b.t.) Industry and Ideas Turkey Red, Technology Transfers and Changes, Imitation and Global

Maine Farmer Gazetesi, 10 Temmuz 1884, s.3

MacKenzie P. (1851). Glasgow Herald, 11 Ağustos 1851

Mancher Mercury, 25 Aralık 1787

Mancher Mercury, 28 Ekim 1788, 4 Kasım 1788 ve 11 Kasım 1788

Manchester Mercury, 15 Aralık 1789

Manchester Mercury, 20 Nisan 1790

Manchester Mercury, 21 Temmuz 1788

Manchester Mercury, 25 Mart 1794

New Internationalist Magazine (2007). Cotton a History Dergisi, 1 Nisan. Sayı. 399.

Oğuz, Esin Sultan. (2011), Toplum Bilimlerde Kültür Kavramı, Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Dergisi, Cilt, 28, Sayı. 2

Özel M. (2000). İktisadi Oryantalizmin Sonu; Çin, Hind ve Osmanlı Ekonomilerine Yeni Bakış, Divan İlmi Araştırmalar Dergisi. Cilt. 2000-1, No. 8, Mayıs

Peel, R. A. Turkey Red Dyeing in Scotland Its Heyday and Decline, Journal of the Society of Dyers and Colourists, Aralık 1952, Cilt 68 , Sayı 12 , sayfa 496-505

Peréz L.H. (2002). Culture Technique et Pratique de l'échange entre Lyon et le Levant : Invention et Réseau au XVIIIème siècle'', Revue D'histoire Moderne et Contemporaine Dergisi 49/1

Piernas G. (2008). Le rouge d'Andrinople, une Histoire D'espionnage Industriel'' Histoire D'entreprise Dergisi, 12/6

Raveux O. (2004) 'Les de'Buts Debuts de l'indiennage Dans les Pays d'Aix (1758–1770)', Industries en Provence Dergisi. Sayı: 4, Mart, s. 1.

Rebernjak R. (2013) Turkish Red by Formafantasma, The Blog Magazine Dergisi 2013/3

Reinking K. ve Atayolu S. (1937). Zur Entstehung und Frühgeschichte des Türkischrots. Mellian Textilberichte Dergisi Heidelberg Sa.18.

Richard L. E. (2007), Queen Hildegard, Echo Library Dergisi. 2007/02.

Riello G. (2010). Asian Knowledge and The development of Calico Printing in Europe in The Seventeenth and Eighteenth Centuries'', Journal of Global History Dergisi. 2010/03

Sydney Herald, 18 Ağustos 1834

Sydney Morning Herald, 14 Şubat 1844

Sydney Gazette and New South Wales Advertiser, 15 Temmuz 1830

Scholz G. (1969). "Türk Musikisinin Batı Musikisi Üzerindeki Etkisi." Filarmoni, Aylık Müzik Dergisi, Çeviren: Gültekin Oransay, Ankara: Türk Filarmoni Derneği Yayınları, Sayı 41

Schwartz P. (1956). 'French Documents on Indian Cotton Printing, Journal of Indian Textile History Dergisi, Sayı 2.

See H. (1930). The Normandy Chamber of Commerce and Commercial Treaty of 1786, The Economic History Review Dergisi. 1930/01.

South Australian Register Gazetesi, 17 Şubat 1885

Travis A.S. (1994). Madder Red; a Revolutionary Colour. Chemistry & Industry Dergisi. 1994/01

Verbong G.P.J. (1986). Tijdschrift Voor de Geschiedenis der Geneeskunde, Natuurwetenschappen Wiskunde en Techniek, 9/4, s. 224

Vitalis J.B. (1808). D'Histoire Naturelle et Des Arts, Journal de Physique de Chimie Dergisi, Ocak, Cilt. 66

Wescher W. (1959) 'John Holker, a Promoter of the French Textile industry'. Ciba Review Dergisi. Sa. 135

Yıldırım L. (2014). Avrupa Tekstil Baskıcılığının Gelişiminde Türk Kırmızısı'nın Rolü, Yedi Sanat Tasarım ve Bilim Dergisi, Temmuz 2014, Sa. 12

Yücel U. M. (2006) "Kuman Kıpçakların Tarihinde İgor Destanı'nın Yeri ve Önemi", Belleten, Ankara: TTK. C. LXX, Sa. 258

İNTERNET KAYNAKLARI

Bowman L. (anonim, b.t.) " For the Love of Turkey Red" <http://thequiltshow.com/daily-blog/117-articles/18062-for-the-love-of-turkey-red> , (11.10.2016)

CBT. (anonim, b.t.) Geheimnisvolles Rot, <http://www.cbt-gmbh.de/cbt-haeuser/leben-mit-behinderung/villa-gauhe/aktuelles/neuigkeiten-detail/artikel/geheimnisvolles-rot.html>, (10.11.2016)

Genealogie Familie Bemberg. (anonim, b.t.) http://www.bemberg.net/_buch_elberfelder.htm, (10.11.2016)

Gibiec C. (anonim, b.t.) <http://www.cgibiec.de/tuerkischrot-projekte/> (11.10.2016)

Histo-Couch. (anonim, b.t.) *Türkischrot, Christiane Gibiec*, <http://www.histo-couch.de/christiane-gibiec-tuerkischrot.html>, (11.10.2016)

Historic Americana Dergisi 05/2002
https://www.west-dunbarton.gov.uk/media/4307879/turkey_red_pack_part_i.pdf

Jane Rae, (2016) Seein Red: Scotland's Exotic Textile Heritage, <http://www.popularpatchwork.com/news/article/seeing-red/5169> (11.10.2016)

Kultura Extra. (anonim, b.t.) Türkisch Rot Rauminstallation, <http://kultura-extra.de/kunst/portrait/tuerkisch.html> 11.10.2016

Lowengard S. (anonim, b.t.) Industry and Ideas Turkey Red, Technology Transfers and Changes, Imitation and Global Trade, http://www.gutenberg-e.org/lowengard/C_Chap36.html Dipnot: 6, 11.10.2016)

Trade.(anonim,b.t.)Gutenberge.orhttp://www.gutenberge.org/lowengard/C_Chap36.html (11.10.2016)

Manchester City Council. (anonim, b.t.) Harpurhey Reservoir and Ponds, http://www.manchester.gov.uk/info/500194/irk_river_valley_project/4767/harpurhey_reservoir_and_ponds/2, (11.10.2016)

Redwork Plus, (anonim, b.t.)<http://www.redworkplus.com/history> (11.10.2016)

Straits D. (anonim, b.t.)<https://www.youtube.com/watch?v=VfRGoiEg148> (11.10.2016)

The Blogazine, (anonim, b.t.) Turkish Red by Formafantasma. <http://www.theblogazine.com/2013/03/turkish-red-by-formafantasma/> (11.10.2016)

The Quilt Show: Trailer 1509. (anonim, b.t.)<https://www.youtube.com/watch?v=svFYupO8Y1A> (11.10.2016)

The Vale of Laven Council. (anonim, b.t.) **India Street and the Vale's Indian Connections**, <http://www.valeofLaven.org.uk/indiastreet.html>, (11.10.2016)

Tröeckneturm G.T. Galen. (anonim, b.t.)<http://troeckneturm.ch/de/home> (11.10.2016)

Unesco. (anonim, b.t.) *Mexico City Declaration on Cultural Policies*. http://portal.unesco.org/culture/en/files/12762/11295421661mexico_en.pdf/mexico_en.pdf, (11.10.2016)

West Dunbartonshire Council. (anonim, b.t.) Turkey Red, <https://www.west-dunbarton.gov.uk> (11.10.2016)

Wikipedia. (anonim, b.t.) Tröckneturm , https://de.wikipedia.org/wiki/Tröckneturm_im_Sulzerhof (11.10.2016)

Wikipedia. (anonim, b.t.) Imperial Chemical Industries. https://en.wikipedia.org/wiki/Imperial_Chemical_Industries (11.10.2016)

Wuppertal Live. (anonim, b.t.) <http://www.wuppertal-live.de/?178498>, (11.10.2016)

İNTERNET KAYNAKLARI Google Kitap

Alfred P. (1932). Wadsworth and Julia de Lacy Mann, *The Cotton Trade and Industrial Lancashire, 1600–1780*, Manchester: Manchester Üniversitesi Yayınları. Google Kitap, <https://books.google.com.tr/books?id=XAsNAQAIAAJ&printsec=frontcover&dq=Wadsworth+and+Julia+de+Lacy+Mann,+The+Cotton+Trade+and+Industrial+Lancashire,+1600+1780,+Manchester&hl=tr&sa=X&ved=0ahUKEwjdzIfI5vnRAhVFAxoKHUQICq0Q6AEIHTAA#v=onepage&q=Wadsworth%20and%20Julia%20de%20Lacy%20Mann%2C%20The%20Cotton%20Trade%20and%20Industrial%20Lancashire%2C%201600-1780%2C%20Manchester&f=false> (11.10.2016)

Baines E. (1835). *History of the cotton manufacture in Great Britain*. Londra: H. Fisher, R. Fisher and P. Jackson Yayınları. (Google Kitap, <https://books.google.com.tr/books?id=xfF1lcMg60cC&printsec=frontcover&dq=His>

tory+of+the+cotton+manufacture+in+Great+Britain&hl=tr&sa=X&redir_esc=y#v=onepage&q=History%20of%20the%20cotton%20manufacture%20in%20Great%20Britain&f=false(11.10.2016)

Baker G. (1921). Calico Painting and Printing in the East Indies in the XVII th and XVIII th Centuries, Londra: Edward Arnold Yayınları.

Google Kitap,
https://books.google.com.tr/books?id=Y4_foAEACAAJ&dq=Calico+Painting+and+Printing+in+the+East+Indies+in+the+XVII+th+and+XVIII+th+Centuries&hl=tr&sa=X&ved=0ahUKEwjV9J-H5vnRAhWCvBoKHdNKDYYQ6AEIGzAA

Batari F. (1994). Ottoman Turkish Carpets; The Collections Of The Museum Of Applied Arts. Budapeşte: Art Budapest Yayınları(11.10.2016)

Berthollet C.L. ve Berthollet B.B. (1824). Elements of The Art of Dyeing, Section III; Of The Processes used in Dyeing with Madder Process of Adrianople, or Turkey Red, Londra: Thomas Tegg Matbası, Google Kitap,
[https://books.google.com.tr/books?id=wRUzAQAAMAAJ&pg=PR15&dq=Elements+of+The+Art+of+Dyeing,+Section+III;+Of+The+Processes+used+in+Dyeing+with+Madder+Process+of+Adrianople&hl=tr&sa=X&ved=0ahUKEwiqppCr5vnRAhXDVxoKHYJBCGwQ6AEIJDA#v=onepage&q=Elements%20of%20The%20Art%20of%20Dyeing%2C%20Section%20III%3B%20Of%20The%20Processes%20used%20in%20Dyeing%20with%20Madder%20Process%20of%20Adrianople&f=false\(11.10.2016\)](https://books.google.com.tr/books?id=wRUzAQAAMAAJ&pg=PR15&dq=Elements+of+The+Art+of+Dyeing,+Section+III;+Of+The+Processes+used+in+Dyeing+with+Madder+Process+of+Adrianople&hl=tr&sa=X&ved=0ahUKEwiqppCr5vnRAhXDVxoKHYJBCGwQ6AEIJDA#v=onepage&q=Elements%20of%20The%20Art%20of%20Dyeing%2C%20Section%20III%3B%20Of%20The%20Processes%20used%20in%20Dyeing%20with%20Madder%20Process%20of%20Adrianople&f=false(11.10.2016))

Bremner D. (1869). The Industry of Scotland, Their Rise, Progress and Present Condition. Edinburgh: Adam and Charles Black Yayınları. Google Kitap,
[https://books.google.com.tr/books?id=P4w9AAAAIAAJ&printsec=frontcover&dq=The+Industry+of+Scotland,+Their+Rise,+Progress+and+Present+Condition.+Edinburgh&hl=tr&sa=X&ved=0ahUKEwjxktOH5_nRAhXGnRoKHY5rB88Q6AEILjAA#v=onepage&q=The%20Industry%20of%20Scotland%2C%20Their%20Rise%2C%20Progress%20and%20Present%20Condition.%20Edinburgh&f=false\(11.10.2016\)](https://books.google.com.tr/books?id=P4w9AAAAIAAJ&printsec=frontcover&dq=The+Industry+of+Scotland,+Their+Rise,+Progress+and+Present+Condition.+Edinburgh&hl=tr&sa=X&ved=0ahUKEwjxktOH5_nRAhXGnRoKHY5rB88Q6AEILjAA#v=onepage&q=The%20Industry%20of%20Scotland%2C%20Their%20Rise%2C%20Progress%20and%20Present%20Condition.%20Edinburgh&f=false(11.10.2016))

Brunello F. (1974). The Art of Dyeing in the History of Mankind, Vicenza: Neri Pozza Yayınları, Google Kitap,
[https://books.google.com.tr/books?id=MIvbcXDdssC&printsec=frontcover&dq=The+Art+of+Dying+in+the+History+of+Mankind&hl=tr&sa=X&redir_esc=y#v=onepage&q=The%20Art%20of%20Dying%20in%20the%20History%20of%20Mankind&f=false\(11.10.2016\)](https://books.google.com.tr/books?id=MIvbcXDdssC&printsec=frontcover&dq=The+Art+of+Dying+in+the+History+of+Mankind&hl=tr&sa=X&redir_esc=y#v=onepage&q=The%20Art%20of%20Dying%20in%20the%20History%20of%20Mankind&f=false(11.10.2016))

Butt J. (1987). Scottish Textile History, Aberdeen: Aberdeen Üniversitesi Yayınları
Google Kitap,
[https://books.google.com.tr/books?id=dZW2AAAAIAAJ&q=Butt+J.+\(1987\).+Scottish+Textile+History,&dq=Butt+J.+\(1987\).+Scottish+Textile+History,&hl=tr&sa=X&ved=0ahUKEwjmwP_QifvRAhXFKJoKHd-DDXkQ6AEILDAA\(11.10.2016\)](https://books.google.com.tr/books?id=dZW2AAAAIAAJ&q=Butt+J.+(1987).+Scottish+Textile+History,&dq=Butt+J.+(1987).+Scottish+Textile+History,&hl=tr&sa=X&ved=0ahUKEwjmwP_QifvRAhXFKJoKHd-DDXkQ6AEILDAA(11.10.2016))

Carver T. (1990). Friedrich Engels: His Life and Thought. Newyork: Foster Carver Yayınları,
Google Kitap,
<https://books.google.com.tr/books?id=QqewCwAAQBAJ&printsec=frontcover&dq=Friedrich+Engels:+His+Life+and+Thought&hl=tr&sa=X&ved=0ahUKEwjwpK7rifvRAhXsO5oKHbqwCQAQ6AEIMTAA#v=onepage&q=Friedrich%20Engels%3A%2>

0His%20Life%20and%20Thought&f=false(11.10.2016)

Chester H. M. (1878). Narrative of Expeditions to New Guinea in a Series of Letters. Londra: James C. Matbaası, Google Kitap, <https://books.google.com.tr/books?id=rK0tAAAAYAAJ&dq=Narrative+of+Expeditions+to+New+Guinea+in+a+Series+of+Letters&hl=tr&sa=X&ved=0ahUKEwi2z9CdivvRAhXIJ5oKHeySDekQ6AEIMzAA>(11.10.2016)

Cliffe W. H. (1976). Turkey Red in Blackle: A Chapter in the History of Dyeing, Memoirs and Proceedings – Manchester, Google Kitap, https://books.google.com.tr/books?id=_hoJAQAAMAAJ&q=Turkey+Red+in+Blackle:+A+Chapter+in+the+History+of+Dyeing,+Memoirs+and+Proceedings&dq=Turkey+Red+in+Blackle:+A+Chapter+in+the+History+of+Dyeing,+Memoirs+and+Proceedings&hl=tr&sa=X&ved=0ahUKEwj2tOivvRAhWiB5oKHXPBCQQ6AEIGTAA(11.10.2016)

E. Baines ve W. Parson (1825). History, Directory, and Gazetteer, of the County Palatine of Lanchester, WM. Londra: Wales Co. Yayınları, Google Kitap, [https://books.google.com.tr/books?id=pIAfAQAAMAAJ&printsec=frontcover&dq=History,+Directory,+and+Gazetteer,+of+the+County+Palatine+of+Lancaster,&hl=tr&sa=X&ved=0ahUKEwivnsnlivvRAhXjApoKHa9qBD8Q6AEIJzAA#v=onepage&q=History%2C%20Directory%2C%20and%20Gazetteer%2C%20of%20the%20County%20Palatine%20of%20Lancaster%2C&f=false\(11.10.2016](https://books.google.com.tr/books?id=pIAfAQAAMAAJ&printsec=frontcover&dq=History,+Directory,+and+Gazetteer,+of+the+County+Palatine+of+Lancaster,&hl=tr&sa=X&ved=0ahUKEwivnsnlivvRAhXjApoKHa9qBD8Q6AEIJzAA#v=onepage&q=History%2C%20Directory%2C%20and%20Gazetteer%2C%20of%20the%20County%20Palatine%20of%20Lancaster%2C&f=false(11.10.2016)

Farrer W. ve Brownbill J. (1911). Townships, Harpurhey, A History of the County Lanchester, Londra: Victoria County History Yayınları, Google Kitap, [https://books.google.com.tr/books?id=kL0_AAAAcAAJ&pg=PR2&dq=Townships,+Harpurhey,+A+History+of+the+County+Lanchester&hl=tr&sa=X&ved=0ahUKEwiNlvudi_vRAhUGCpoKHbhCAXoQ6AEIGTAA#v=onepage&q=Townships%2C%20Harpurhey%2C%20A%20History%20of%20the%20County%20Lanchester&f=false\(11.10.2016](https://books.google.com.tr/books?id=kL0_AAAAcAAJ&pg=PR2&dq=Townships,+Harpurhey,+A+History+of+the+County+Lanchester&hl=tr&sa=X&ved=0ahUKEwiNlvudi_vRAhUGCpoKHbhCAXoQ6AEIGTAA#v=onepage&q=Townships%2C%20Harpurhey%2C%20A%20History%20of%20the%20County%20Lanchester&f=false(11.10.2016)

Fortini B. P. (1998). Venetian Narrative Painting in the Age of Carpaccio. New Haven: Yale University Yayınları, Google Kitap, https://books.google.com.tr/books?id=RQM5JfFqlmsC&dq=Venetian+Narrative+Painting+in+the+Age+of+Carpaccio.+New+Haven&hl=tr&sa=X&ved=0ahUKEwi7hpK2i_vRAhUDDZoKHaVED-cQ6AEIMTAA(11.10.2016)

Fox R. ve Nieto-Galan A. (1999). Natural dyestuffs and Industrial Culture in Europe, 1750–1880. Canton MA: Watson Yayınları, Google Kitap, https://books.google.com.tr/books?id=P_5qQgAACAAJ&dq=Natural+dyestuffs+and+Industrial+Culture+in+Europe,+1750–1880.&hl=tr&sa=X&ved=0ahUKEwjFtJ_oivRAhVFYpoKHbtRDZ8Q6AEIMzAA(11.10.2016)

Fukasawa K. (1987). Toilerie et Commerce du Levant: d'Alep a`Marseille, Paris: CNRS Yayınları, Google Kitap, <https://books.google.com.tr/books?id=9OUcAAAAMAAJ&q=Toilerie+et+Commerce+du+Levant:+d'Alep+a%60Marseille&dq=Toilerie+et+Commerce+du+Levant:+d'>

Alep+a%60Marseille&hl=tr&sa=X&ved=0ahUKEwiz7Nb4i_vRAhUCS5oKHQt8BYMQ6AEINTAA(11.10.2016)

Gervers V. (1982). The Influence Of Ottoman Turkish Textile and Costume in Eastern Europa with Particular Reference to Hungary. Toronto: Royal Ontario Museum Yayınları, Google Kitap, <https://books.google.com.tr/books?id=H5bYAAAAMAAJ&q=The+Influence+Of+Ottoman+Turkish+Textile+and+Costume+in+Eastern+Europe+with+Particular+Reference+to+Hungary&dq=The+Influence+Of+Ottoman+Turkish+Textile+and+Costume+in+Eastern+Europe+with+Particular+Reference+to+Hungary&hl=tr&sa=X&ved=0ahUKEwiB18WbjPvRAhXMF5oKHcuDAewQ6AEIHjAA>(11.10.2016)

Griffiths R. (1979). Industrial Retardation in the Netherlands 1830-1850, Den Haag: Martinus Nijhoff Yayınları, Google Kitap, <https://books.google.com.tr/books?id=FhfvCAAQBAJ&printsec=frontcover&dq=Industrial+Retardation+in+the+Netherlands+1830-1850,&hl=tr&sa=X&ved=0ahUKEwi-ku6xjPvRAhUkEJoKHBemDacQ6AEIKTAA#v=onepage&q=Industrial%20Retardation%20in%20the%20Netherlands%201830-1850%2C&f=false>(11.10.2016)

Gurlitt W., Eggebrecht H., Riemann H. (1951). Sachlexikon Musik, Mainz: Schott Muzik Yayınları, Google Kitap, <https://books.google.com.tr/books?id=-ByQAAAACA AJ&dq=Sachlexikon+Musik&hl=tr&sa=X&ved=0ahUKEwiRhojSjPvRAhXkQpoKHSW5AqEQ6AEIKTAA>, (11.10.2016)

Hagedorn A. (1998) Auf der Suche nach dem neuen Still: Der Einfluss der Osmanischen Kunst auf die europäische Keramik im 19. Jahrhundert. Berlin: Preubicher Kulturbesitz. Google Kitap, https://books.google.com.tr/books?id=-nIFSQAACA AJ&dq=Auf+der+Suche+nach+dem+neuen+Stil:+Der+Einfluss+der+Osmanischen+Kunst+auf+die+europäische+Keramik+im+19.+Jahrhundert&hl=tr&sa=X&ved=0ahUKEwiK_IGDjfvRAhXmO5oKHQovAEMQ6AEIHjAB(11.10.2016)

Irwin J. (1950). Art of India and Pakistan: a commemorative catalogue of an exhibition held at the Royal Academy of Arts. Londra: Faber Yayınları, Goggle Kitap, <https://books.google.com.tr/books?id=lgsLMQAACA AJ&dq=inauthor:%22London.+Royal+Academy+of+Arts%22&hl=tr&sa=X&ved=0ahUKEwifLYvUkvvRAhUNS5oKHx9OBpgQ6AEIPDAB>(11.10.2016)

Lawrie L.G. (1949). A Bibliography of Dyeing and Textile Printing, Londra: Chapman & Hall Yayınları, Google Kitap, https://books.google.com.tr/books?id=1rC0AAAIAAJ&dq=A+Bibliography+of+Dyeing+and+Textile+Printing&hl=tr&sa=X&ved=0ahUKEwie67Pjk_vRAhUGOxQKHUYkAvsQ6AEIMzAA, (11.10.2016)

Lesguilliez A. (1835) Notice, Historique, Topographique et Statistique sur la Ville de Darnetal. Rouen: Chez Les Principaux Kütüphanesi Yayınları, Literary and Philosophical Society, Manchester: Forgotten Books, Google Kitap, https://books.google.com.tr/books?id=KKpfAAAACA AJ&pg=PR2&dq=Notice,+Historique,+Topographique+et+Statistique+sur+la+Ville+de+Darnetal.+Rouen:+Chez+Les+Principaux&hl=tr&sa=X&ved=0ahUKEwj53MGEIPvRAhVBshQKHZ35A_sQ

6AEIJDAA#v=onepage&q=Notice%2C%20Historique%2C%20Topographique%20et%20Statistique%20sur%20la%20Ville%20de%20Darnetal.%20Rouen%3A%20Ch ez%20Les%20Principaux&f=false, (11.10.2016)

Masson P. (1897). Histoire du Commerce Français Dans le Levant au XVIIIe Siecle, Paris: Librairie Hachette Yayınları, Google Kitap, <https://books.google.com.tr/books?id=UD0aAAAAMAAJ&q=Histoire+du+Commer ce+Français+Dans+le+Levant+au+XVIIIe+Siecle&dq=Histoire+du+Commerce+Fra nçais+Dans+le+Levant+au+XVIIIe+Siecle&hl=tr&sa=X&ved=0ahUKEwjK5ODJIP vRAhVIbxQKHxibCPMQ6AEIKzAB>, (11.10.2016)

Matheson J. (1999). England to Delhi: A Narrative of Indian Travel. London: Longmans G. Co. Yayınları, Google Kitap, https://books.google.com.tr/books?id=AJmTfcr_09gC&dq=England+to+Delhi:+A+ Narrative+of+Indian+Travel&hl=tr&sa=X&ved=0ahUKEwjR5MLmlPvRAhUCXB QKHYY6uAvcQ6AEIMzAA, (11.10.2016)

McGowan B. (1981). Economic Life in the Ottoman Empire: Taxation, Trade and Struggle for Land 1600-1800, Cambridge : Cambridge Univversiteis Yayınları, Google Kitap, <https://books.google.com.tr/books?id=- xh5P2NC2FIC&printsec=frontcover&dq=Economic+Life+in+the+Ottoman+Empire :+Taxation,+Trade+and+Struggle+for+Land+1600- 1800,&hl=tr&sa=X&ved=0ahUKEwj2qN- YIfvRAhVMXRQKHTnYcfYQ6AEIHjAA#v=onepage&q=Economic%20Life%20i n%20the%20Ottoman%20Empire%3A%20Taxation%2C%20Trade%20and%20Stru ggle%20for%20Land%201600-1800%2C&f=false>, (11.10.2016)

Philippa G. (1990). Silver in Tudor and Early Stuart England. Londra: Victoria and Alber Museum Yayınları, Google Kitap, <https://books.google.com.tr/books?id=9CdPQgAACAAJ&dq=Silver+in+Tudor+and +Early+Stuart+England&hl=tr&sa=X&ved=0ahUKEwjF6fnsIfvRAhVIXhQKHSvH CfkQ6AEIGzAA>, (11.10.2016)

Riello G. (2013). Cotton, “The Fabric That Made The Modern World”. New York: Cambridge University Press. Google Kitap, [https://books.google.com.tr/books?id=6BON6WWKIt4C&printsec=frontcover&dq= \).+Cotton,+“The+Fabric+That+Made+The+Modern+World”’.&hl=tr&sa=X&ved=0 ahUKEwiVy6i5lvvRAhWLUhQKHU9DB_UQ6AEINjAA#v=onepage&q=\).%20Cot ton%2C%20“The%20Fabric%20That%20Made%20The%20Modern%20World”’.& f=false](https://books.google.com.tr/books?id=6BON6WWKIt4C&printsec=frontcover&dq=).+Cotton,+“The+Fabric+That+Made+The+Modern+World”’.&hl=tr&sa=X&ved=0 ahUKEwiVy6i5lvvRAhWLUhQKHU9DB_UQ6AEINjAA#v=onepage&q=).%20Cot ton%2C%20“The%20Fabric%20That%20Made%20The%20Modern%20World”’.& f=false), (11.10.2016)

Robinson S. (1969). A history of Printed Textiles, Londra: Studio Vista Yayınları. Google Kitap, <https://books.google.com.tr/books?id=- 6e0AAAIAAJ&q=A+history+of+Printed+Textiles&dq=A+history+of+Printed+Te xtiles&hl=tr&sa=X&ved=0ahUKEwiD3JzJlvvRAhXL8RQKHebbBfQQ6AEILjAA>, (11.10.2016)

Roche J. (1994). The International Cotton Trade. Cambridge: Woodhead Publishing Ltd Yayınları, Google Kitap, <https://books.google.com.tr/books?id=IPzJCgAAQBAJ&pg=PR3&dq=The+Internati>

onal+Cotton+Trade.+Cambridge&hl=tr&sa=X&ved=0ahUKEwjatrrZlrvRAhWJ1h
QKHTIdB_UQ6AEILjAA#v=onepage&q=The%20International%20Cotton%20Tra
de.%20Cambridge&f=false, (11.10.2016)

Verbong G.P.J. (1987). De Ontwikkeling van Het Turksroodverven in Nederland.
Eindhoven: Eindhoven University of Technology Yayınları, Google Kitap,
https://books.google.com.tr/books?id=iiPuHAAACAAJ&dq=De+Ontwikkeling+van+Het+Turksroodverven+in+Nederland.&hl=tr&sa=X&ved=0ahUKEwj8qo60l_vRAhXFtxQKHbmiAvsQ6AEIMzAA, (11.10.2016)

TEZ

Okyar F. (1995) İznik Keramiklerinin Karakterizasyonu. İTÜ Fen Bilimleri
Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi.

Balcı S. (2006) Osmanlı Devleti'nde Tercümanlık ve Bab-ı Ali Tercüme Odası,
Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi.

SEMİNER

Heller H. (1986). "Türkentaufen um 1700- ein vergessenes Kapitel der fränkischen
Bevölkerungsgeschichte", Glaubensflüchtlinge und Glaubensfremde in Franken. 26.
Seminar des Frankenbundes vom 10.-12. Oktober

Heyken H. (anonim, b.t.) "Ağartıcılardan Boyacılar ve Fabrikatörlerden
Yargıçlara ve Aktörlere Elberfeld'in Doğusundaki Gelişime" Berg Tarih Derneğinde
06.04.2006'daki Konferans konuşması, Şubat 2012'de revize edilmiş hali için
bakınız; [http://stadtgeschichte-
wuppertal.de/hheyken_bilder/heyken_elberfelder_osten.pdf](http://stadtgeschichte-wuppertal.de/hheyken_bilder/heyken_elberfelder_osten.pdf) 10.11.2016

ÖZGEÇMİŞ

Duran ŞAHİN

Doğum Tarihi: 1976 Ankara

Mesleki Tecrübe: 1994

Evli

Elektronik Posta Adresi: turan@turkbelgesel.com

GSM: 532 614 04 78

Rasathane Cd. Kalender Sk. No: 14 Üsküdar /İstanbul

Anadolu Üniversitesi Kamu Yönetimi

İngilizce

Yayınlanmış Kitapları

Çocuksu - 1999 - İSKİ

Haremin Efendileri - 2006 -Nokta Yayınevi

Osmanlı'nın Çılgın Projeleri - Yitik Hazine Yayınları, 2011

Lost Ottoman Projects – Tika, 2012

Cisr-i Enbubi'den Tüp Geçit'e - Türk Tarih Kurumu, 2013

Sağım Solum Dizi - Beykoz Belediyesi, 2015

Beykoz Burda - Beykoz Belediyesi, 2016

Yaptığı, Yazdığı ve Yönettiği Belgeseller

İzdüşümleri - 1998, ETV, 25' X 9 Bölüm

İstanbul'a Düşen Yıldızlar – 2003, İBB, 60'

Arayıcı - 2005, İBB, 40'

Zelzele - 2007, STV, 60'

Abdülhamid'in Dersaadet'i - 2008, STV, 60'

Surre-i Himayun - 2008, STV, 60'

Sine-i Millet - 2009, STV, 60'

“Paşa” - 2010, STV, 30' X 4

Sinan'ı Anlamak - 2011, STV, 30' X 4

Karşı Kıyıdaki Osmanlı – 2011-2012, TRT Belgesel, 25' X 13

Benim Adım İnsan (Uganda, Somali, Kenya, Etiyopya, Senagal...) - 2013, TRT HABER, 13' X 35

Yitik Osmanlı Tasarıları - 2013-2014, TTK, TRT HABER, KANAL 24, A HABER, TVNET, TGRT HABER, SKY360... 30'x 6

2 Pamir - 2014, TRT HABER, 2X2

Yüzyıl Önce Yüzyıl Sonra - 2014-2015, TRT HABER, 8' X 360

Büyük Zafer - 2017, TRT AVAZ, 3 X 35

İdari Görevler

Türk Dünyası Gazeteciler Federasyonu Yönetim Kurulu Üyesi

Hollykoz Sanat Yönetmeni

Türk Dünyası Belgesel Film Festivali Festival Direktörü